

fites

núm 15 - any 2015

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

Govern de les Illes Balears

Conselleria de Participació, Transparència i Cultura

SUMARI

Editorial	2
Per Memòria	3
Mil·lenari de la integració de les Illes a la Taifa de Dènia	
BENJAMÍ COSTA	3
La guerra de successió a les Illes	
ANA COLOMAR	7
Benito Vilar-Sancho Altet	
JORDI H. FERNÁNDEZ	8
La cocina en la Antigua Roma	
CARMEN MEZQUIDA	10
Intervenció de restauració sobre les rajoles de la Capella del Sant Crist del Cementeri	
LAIA FERNÁNDEZ I JORDI RIERA	23
Illa Plana	
ANA MEZQUIDA I JORDI H. FERNÁNDEZ	29
La zona minera de <i>s'Argentera</i> , isla de Ibiza (Islas Baleares)	
MARCUS HEINRICH HERMANN	36
Notes Breus	
El Bombardeig de la Marina per l'aviació Italiana el 13 de setembre de 1936	
SERGI MORENO	44
Noves dades per a velles troballes. La destrals de Ses Salines i el lingot de La Savina	
PAU SUREDA	49
Presentació de l'estudi de les comunitats prehistòriques de Formentera a partir de l'anàlisi funcional d'artefactes lítics i ossis	
MARIA BOFILL	53
Novetats bibliogràfiques	59
Una ullada a Internet	
FERRAN NOGUÉS	62
Informació del MAEF	
Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera	
JORDI H. FERNÁNDEZ	64
Informació de l'AAMAEF	
Eivissa temporal	
Memoria de actividades 2014, l'AAMAEF viatgera,	
HELENA JIMÉNEZ BARRERO	77

FITES núm. 15 • any 2015

EDITA: Associació d'Amics del Museu Arqueològic
d'Eivissa i Formentera
Via Romana, 31 - 07800 Eivissa.
Tel. 971 30 17 71- Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net

DIRECTORA: Helena Jiménez Barrero

SECRETÀRIA DE REDACCIÓ: Ana Colomar Mari

CONSELL DE REDACCIÓ: Jordi H. Fernández Gómez, Pere Vilàs Gil,
Sergi Moreno Torres, Benjamí Casta Ribas, Ana Mezquida Orti

MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ: Fent Impressió - 96 203 39 39 info@fentimpressio.net

DIPÒSIT LEGAL: V-5138-2007 PREU: 6 €

EDITORIAL

Fa gairebé 50 anys el psicòleg Philip Zimbardo, de la Universitat d'Stanford, va dur a terme un experiment d'índole social que es va denominar "Teoria de les finestres trencades". La premissa de la qual partia aquesta era bastant senzilla, es tractava d'abandonar dos vehicles en dos barris diferents dels Estats Units. Un d'ells era un deteriorat barri nord-americà sobre la població del qual s'encebaven problemes com la delinqüència, l'atur, la droga i una alta conflictivitat social. Zimbardo va deixar el cotxe (sense plaques de matrícula i amb les portes obertes), i es va limitar a observar què ocorria. En deu minuts, el cotxe va començar a ser desvalisat de forma sistemàtica, tres dies després no quedava res de valor i a partir de llavors les seves restes van ser destrossades sense miraments, fins a quedar reduïts a un xassís carbonitzat. La segona fase de l'experiment es va dur a terme en una zona residencial tranquil·la i d'alt estatus econòmic. Durant una setmana, res no va ocórrer, ningú ni meyns es va apropar al vehicle abandonat. Problema resolt, no?, en un barri tranquil, ningú destrossa els béns d'altri, no hi ha robatoris, tot sol anar bé. El sociòleg decideix aleshores intervenir i trencar diverses finestres del vehicle. D'ençà d'aquest moment, els fins llavors tranquils i civilitzats habitants van bolcar la seva ira destructiva sobre el vehicle, no ja solament abandonat, si no, i aquesta era la gran diferència, víctima de l'incivisme i del vandalisme.

Pot semblar que aquest símil no és aplicable de cap manera al Patrimoni, però desgraciadament aquesta teoria es compleix rigorosament amb jaciments, edificis històrics o monuments situats en les vies públiques. I sí, també ocorre a Eivissa. Les pròpies companyies d'assegurances són conscients que si en una comunitat de veïns apareix un matí una finestra trencada, i aquesta no es repara de manera immediata, serà qüestió de dies que tots els vàndals de la zona converteixin la resta dels vidres en el seu principal objectiu. És una cosa que d'alguna manera està clavada en el nostre subconscient, el caos atreu més caos, la brutícia més brutícia, la desídia més desídia...

Podríem parlar llargament sobre el vandalisme i les seves causes, sobre si les pintades de grafitis són art o no, sobre la necessitat de penyorar als veïns incívics que abandonen les bosses d'escombraries en qualsevol lloc en comptes de dipositar-les en els contenidors situats a aquest efecte, sobre els amos de mascotes que no recullen les deposicions dels seus animals, sobre les restes de les torrades que és més fàcil abandonar al camp que

portar de nou fins al cotxe, sobre les pedrades a fanals, marquesines i altre equipament urbà. Podríem, encara que no serviria per a res, en realitat. Allò més dramàtic d'aquesta història és la quantitat de diners que institucions públiques i particulars estan invertint any rere any en labors de manteniment, neteja i conservació de la nostra ciutat, que no oblidem fa més de quinze anys és Patrimoni de la Humanitat.

Perquè si no es fa, si no s'inverteixen diners de manera contínua, allò que es transmet, d'alguna manera a la població, és que ningú s'ocupa de cuidar el Patrimoni, aleshores correm el risc d'institucionalitzar la situació de descurança, i tot està perdut. Cal transmetre en tot moment celeritat en solucionar els problemes causats pels actes vandàlics, cosa que a vegades gairebé resulta impossible per als temps de l'administració. Cal arreglar la finestra trencada al més aviat possible, ser més ràpids, abans que l'incivisme, el vandalisme o la pròpia desídia puguin fructificar encara més, fent-nos pensar que és inevitable o inherent al propi ésser humà que això ocorre.

Els convidem a que donin un tranquil passeig pels voltants del Puig des Molins, sense anar més lluny. Recordem que, d'ençà 1999, la necròpoli figura entre els béns declarats per la UNESCO en la Llista del Patrimoni Mundial. No obstant això, qui transiti per les voreres, o miri a través de les tanques en els llocs de difícil accés, es portarà una sorpresa. Desagradable, segurament. I no perquè el MAEF no inverteixi diners en la seva conservació, que això ja es fa, encara que els seus recursos no li permetin destinar la quantitat necessària per mantenir impol·lut un jaciment de les seves dimensions. Per això, desgraciadament resulta imprescindible sol·licitar una altra vegada més ajuda, més mitjans, més implicació per part de les institucions involucrades i en particular del Consorci de Patrimoni de la Humanitat.

Però només això, també cal invertir en campanyes de conscienciació ciutadana, trobar noves formes de fer comprendre i estimar el nostre passat, insistir una vegada i una altra, encara que pugui semblar que estem declamant en el desert, que el Patrimoni, el nostre Patrimoni, no és únicament una cosa valuosa i irreplicable, una marca o una carta de presentació davant l'exterior, si no que es tracta d'una cosa de la qual no som propietaris, només som usufructuaris i en poques paraules ÉS EL NOSTRE MAJOR TRESOR.

PER MEMÒRIA

MIL·LENARI DE LA INTEGRACIÓ DE LES ILLES A LA TAIFA DE DÉNIA

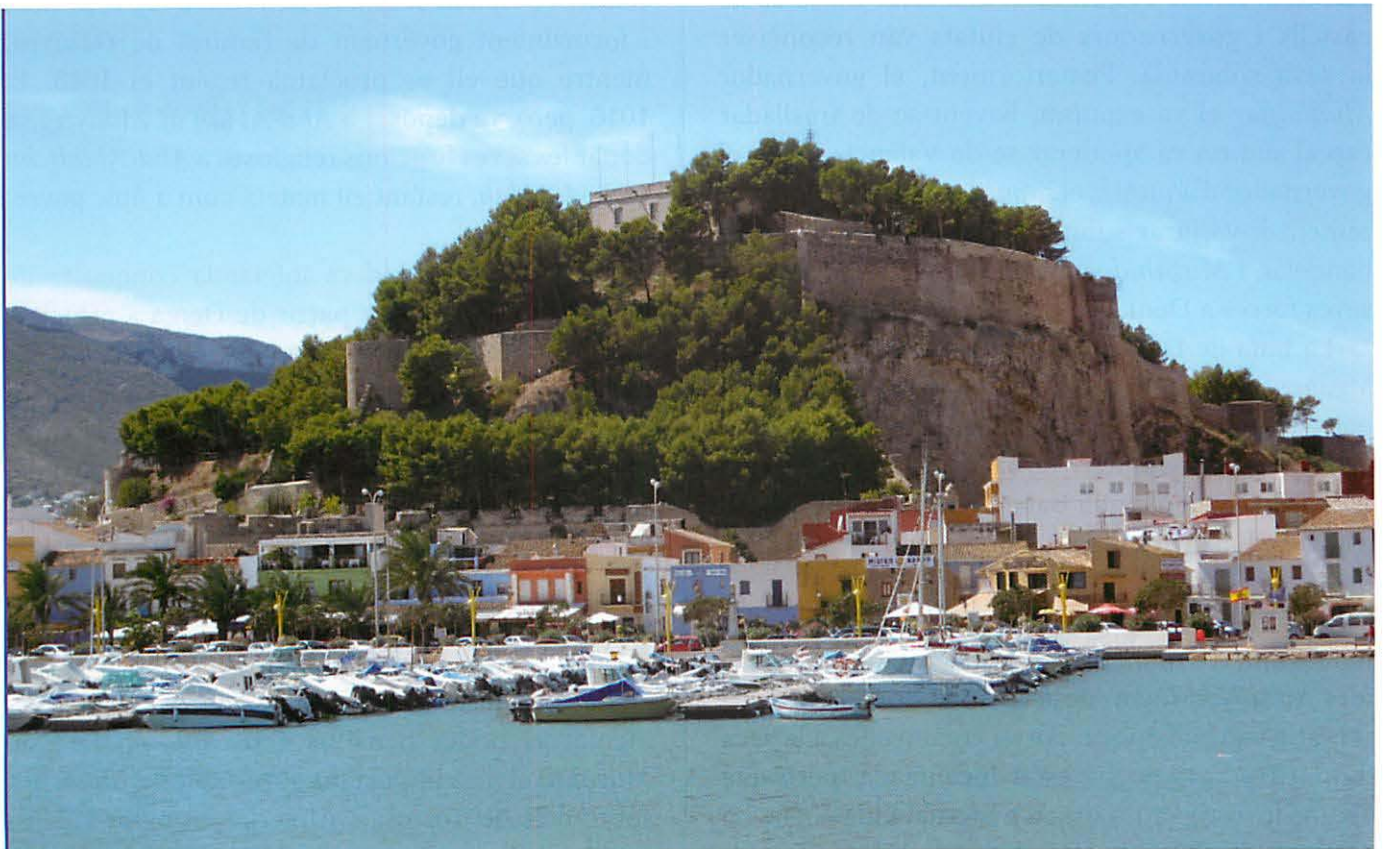
Benjamí Costa

Aquest 2015 s'han acomplert mil anys de la conquesta de les Illes Balears, aleshores conegudes com a Illes Orientals d'al-Andalus, per la flota de Dénia. D'aquesta manera, durant els següents seixanta anys l'arxipèlag va ser una part important dels territoris d'aquesta taifa, fet molt rellevant en el seu esdevenir històric.

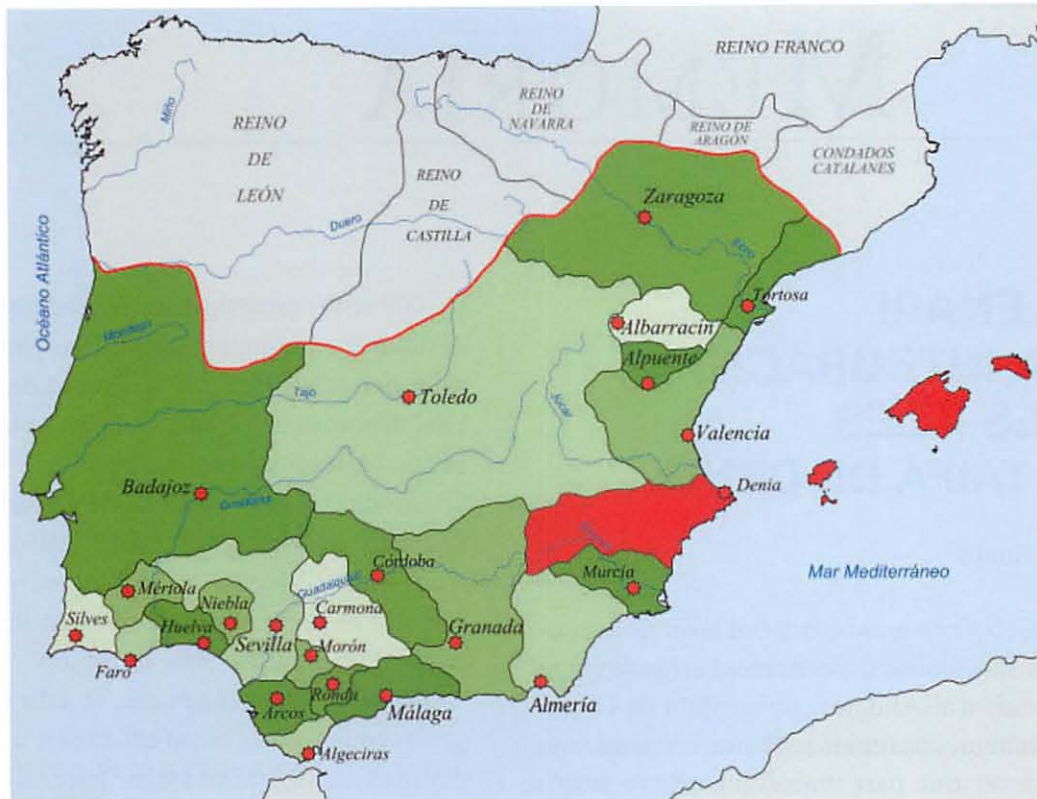
La Taifa de Dénia (*imàrat Al-Dàniyya*) va ser creada l'any 1010, en els inicis de la *fitna*, és a dir el procés de desintegració del Califat de Còrdova, iniciat

el 1009 amb l'assassinat d'*Abd al-Rahman Sanjul*, fill d'Almansor i conegut com a "Sanchuelo", i la deposició del califa *Hisham II*. Enmig de la guerra civil i del desordre resultant, s'anaren independitzant les taifes d'Almeria, Múrcia, Alpuente, Arcos, Badajoz, Carmona i un llarg etcètera. *Muğāhid Ibn abd-Allah al-Amirī al-Muwaffaq* (1010-1045), al capdavant d'un grup d'afectes a Almansor (*al-Mansūr*), va prendre el poder a Dénia, donant lloc a la dinastia regnant en aquesta taifa: els amirís.

Muğāhid era un *saqaliba*, és a dir un esclau d'origen europeu, que s'havia educat en la cort cordovesa d'Almansor, de qui va ser-ne patge. El seu nom, que significa "guerrer", i fins i tot el seu àlies, *Abu-l-Yaish*, que significa "pare de l'exèrcit", palesen que ja des de la infància va ser destinat a l'exercici de les armes. L'any 1010, quan Còrdova era durament assetjada per *Sulayman*, califa dels berbers, *Muğāhid* primer

Castell de Dénia (Foto Wikipèdia)

Situació de la taifa de Dénia en el conjunt d'Al-Andalus
(Font: Wikipèdia)

va provar d'atacar Tortosa, proclamant-se rei independent. Arran d'aquest fet, una sèrie d'alcaids de castells i governadors de ciutats van reconèixer la seva sobirania. Posteriorment, el governador *Mudhàffar* el va expulsar, havent-se de traslladar cap al sud on va apoderar-se de València. Allí, el governador d'aquesta, el *saqaliba Mubarak*, primerament li va jurar submissió, però més tard el va bandejar, i *Muğāhid* va haver de retirar-se amb les seves forces a Dénia.

La taifa de Dénia era petita, però bé que incloïa algunes comarques molt fèrtils amb petites ciutats, entre les que es trobava, pel nord, Bairén a la Safor, Cocentaina al Comtat, Orba i Sagra a la Marina Alta, Altea a la Marina Baixa, i més al sud, Callosa a la Vega Baixa del Segura, i Bocairent a la Vall d'Albaida.

L'any 1011, *Al-Dàniyya* va esdevenir la primera taifa a emetre moneda. Aquestes monedes atribuïdes a *Muğāhid* són, de fet, l'únic document conservat d'aquesta època. Foren encunyades a la seca d'*Al-Wata*, que no ha estat localitzada, però que alguns investigadors situen a l'actual Elda.

Per fer legítima la seva dinastia, *Muğāhid* va al·legar ser defensor de la causa omeia i a tal fi nomenà

Abd-Al-lah al-Muaytí (l'únic omeia que no era descendent d'*Abd al-Rahman III*), com a cap espiritual i formalment governant de l'emirat de *Dàniyya*, mentre que ell es proclamà regent el 1013. El 1016, però, va deposar a *Abd-Al-lah al-Muaytí* i va donar les seves funcions religioses a *Abd-Al-lah ibn Ubayd-Al-lah*, restant ell mateix com a únic governant.

En 1015, *Muğāhid* va iniciar la conquesta de les Balears. La flota va partir de Dénia a principis d'any, dirigint-se primer cap a Eivissa, des d'on les tropes van passar a Mallorca. L'absència de notícies d'enfrontaments militars fa pensar que es va aprofitar el buit de poder produït després de la mort del seu últim governador, *Muqàtil*, que havia donat lloc a un cert estat d'anarquia. Segons l'historiador *Lissan-ad-Din ibn al-Jatib*, la conquesta pacífica va ser complementada amb una sèrie de mesures destinades a evitar aixecaments de la noblesa àrab.

La conquesta de les Balears va permetre incrementar el poder marítim d'*Al-Dàniyya*, fent de *Muğāhid* el més important governant *saqaliba*, per sobre dels de Tortosa i Almeria, en basar la seva força en la flota, ara ancorada als ports illencs. Això va causar l'enfrontament marítim amb *Jayrân al-*

Amirí, rei de la taifa d'Almeria, del qual només n'ha quedat constància per un text de *Saïd al-Bagdadi*, panegirista d'Almansor: A aquest literat, aleshores refugiat a Dènia, *Muğāhid* li va enviar des de Mallorca una bossa de diners juntament amb la notícia de la seva victòria sobre *Jayrān*. Anys més tard, el gran poeta *Ibn Darrāj al-Qastal-lī*, que també va recalcar en la cort d'*Al-Dāniyya* des 1028 fins a la seva mort en 1030, va elogiar el poder marítim de *Muğāhid* en una *qāssida* que començava així:

*Naus que són com esferes celestes i on els seus arquers
són estels, armats de punta en blanc.
Creues amb elles els abismes de la mar,
i les ones es fatiguen pel seu pes aclaparador.*

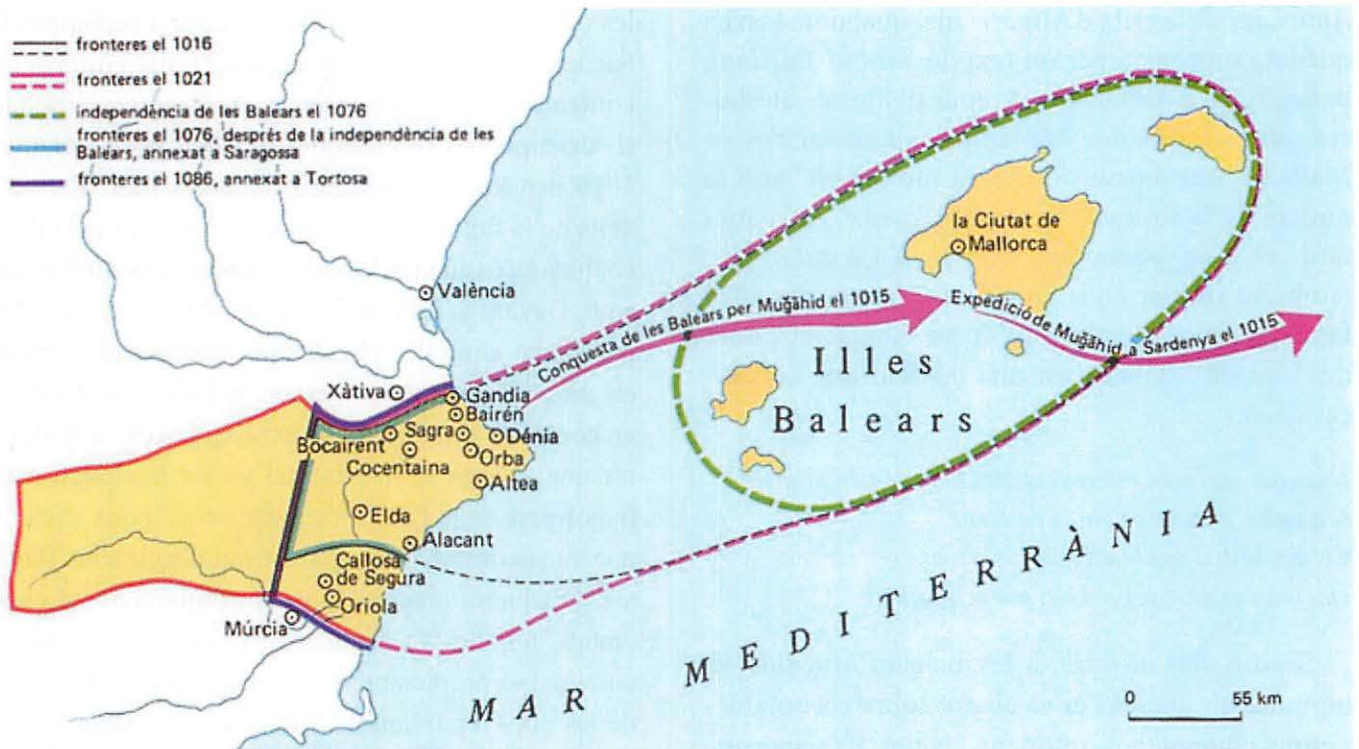
Segons *Ibn al-Jatib*, a les Balears *Muğāhid* va humiliar els illencs i es va abatre sobre els notables i grans personatges, infonent-los per als seus cors. Sembla, doncs, que l'ocupació de les illes hauria comportar certes dosis de violència, que haurien afectat sobretot a la classe dominant. La principal mesura va ser imposar un rigorós control de les eguades, establint un registre de les mateixes i obligant els propietaris a registrar els poltres quan naixessin i a criar-los fins que poguessin ser muntats, moment en que el cavall era confiscat per cinc dinars d'or, establint-se càstigs severos per a aquells que negociessin amb els cavalls de manera fraudulenta. Va tractar-se, doncs, d'un atac contra una de les principals fonts de riquesa privada, acció que només era possible a partir de l'establiment d'un poder polític molt més sòlid del que existia abans a les illes, el qual donaria lloc a una mena d'estat tributari. L'anàlisi del registre numismàtic eivissenc d'aquest període donaria suport a aquesta hipòtesi. A més, és molt simptomàtica la notícia que dona l'historiador *Ibn Jaldun* sobre la creació d'una nova magistratura d'administrador general d'impostos.

Utilitzant les illes com a bases navals, *Muğāhid*, a qui els documents italians anomenen com a *Museto* i els d'altres estats cristians com a *Muggetus rex*, havia fet de *Dāniyya* una potència comercial i marítima. Des d'allà va emprendre la conquesta de l'illa de Sardenya amb cent vint naus i mil soldats -segons notícies d'*Ibn al-Jatib*-, sobre la qual va mantenir sobirania durant un any (1015-1016). Per això, l'estiu de 1016 el papa Benet VIII va convocar

les repúbliques de Pisa i Gènova per a reconquerir Sardenya, doncs totes dues ciutats tenien interès en controlar Còrsega i Sardenya. Així que, encara que rivals, ambdues repúbliques italianes es van aliar el 1016 per atacar i conquerir aqueixes illes. Els vaixells de la flota deniera van ser sorpresos per la flota coalitzada i van anar caient en poder dels italians un a un. Davant la imminent derrota, *Muğāhid* va ordenar al seu almirall, *Abu Jarrub*, que busqués refugi en un port sard que no estava a l'abric dels vents, en contra de l'opinió d'aquest. Llavors es va deslliurar una enorme tempesta que va fer naufragar a la major part de la flota musulmana i els pocs vaixells que van aconseguir escapar es van dirigir a les Balears. D'aquesta manera, la força conjunta d'ambdues ciutats italianes va aconseguir expulsar els deniers, cosa que va propiciar una expansió ràpida del comerç de les dues repúbliques. A més, en la desfeta, aconseguiren fer presoners a la dona i el príncep hereu de *Muğāhid*, *Ali* (més tard conegut com a *Iqbal al-Dawla*), que no va poder ser rescatat fins l'any 1032.

Durant els anys següents, l'esquadra deniera, a partir de la seva base a Dènia i als ports i ancoratges de les Balears, va realitzar diverses incursions a les costes de Gènova, Pisa, Toscana i Llombardia. Això va fer que se'ls atribuís una extensa fama de pirates entre els regnes cristians. En qualsevol cas, les intermitents accions corsàries illenques o procedents de Dènia, la cronologia precisa de les quals està per establir, s'han de situar dins el context d'asfíxia econòmica i comercial imposada pels italians. Però aquest argument de l'amenaça de pirateria va ser un dels que es va utilitzar un segle més tard per promoure l'anomenada "Croada pisano-catalana" contra les Illes, els anys 1114-1115.

Muğāhid aconseguí amb el seu govern un gran desenvolupament econòmic i cultural. Lluny del bàrbar que descriuen les fonts cristianes, era un governant molt culte, interessat particularment per la filologia, que havia convertit *Dāniyya* en un florent centre on fruïa la cultura. Allí havia donat acollida a nombrosos filòlegs, ulemes comentaristes de l'Alcorà, i també a diversos escriptors, sobretot alguns poetes de renom, que fugien dels conflictes cordovesos. Entre aquests hi havia els ja esmentats *Ibn Darrāj al-Qastal-lī* i *Saïd al-Bagdadi*, entre d'altres.

Mapa de l'expansió de Dènia cap al Mediterrani

(Font: <http://lamarinaplaza.com/2015/01/14/una-vision-definitiva-de-muyahid-rey-de-daniya-protector-de-literatos-conquistador-y-pirata/>)

A aquesta nòmina d'intel·lectuals, cal afegir el poeta eivissenc *Abu 'Ali Idrīs ibn al-Yamān(i) ibn Salim al-'Abdarī al-Yabisī*, després conegut sobretot pel seu *lāqab* d'*al-Sabinī*. Segons *al-Safadī*, el jove poeta s'havia traslladat a Dènia per a completar la seva formació, essent alumne del lexicògraf i poeta *Saīd al-Bagdadī*, fet que segurament va tenir lloc cap a l'any 1020. Més endavant va entrar a la cort de *Muğāhid*, a qui va dedicar un encès panegíric laudatori:

*Quantes vegades vaig arribar de nit,
amb la preocupació de córrer com corrien les estrelles;
amb un destacament els nassos dels quals esbufegaven
com si fossin lleons de la sorra o dels congosts;
vestien les tenebres de la nit, quan partien,
i s'emblemaven amb el resplendor del matí, quan tornaven;
anaven a l'occident de la terra, que era el seu orient,
el mateix que l'orient de la terra era el seu occident;
l'alba es cobria amb un vel i la nit aixecava
el tendal de l'entrada de la tenda;
com si el destacament estigués format per brillants astres
entre els quals s'alçava la lluna com un
predicador en el seu púlpit;*

*com si la llum de l'aurora, a la qual seguien cinc astres,
fos la vermella bandera de la cavalleria;
com si el llamp de sol fos el rostre de Muğāhid,
quan la seva llum il·lumina abans d'ocultar-se al capvespre.*

Es tracta d'un poema juvenil que està encara molt lluny de l'altíssima qualitat de les composicions del poeta madur. En aquesta composició s'utilitzen les comparacions astrals com a recurs per elogiar el sobirà, recurs molt tòpic, però, propi d'un poeta encara immadur, que sembla que no va agradar a *Muğāhid*. *Al-Sabinī* continuaria la seva carrera, de manera molt més exitosa, a les taifes d'Algeciras, Sevilla, Granada, Toledo, etc., arribant a ser un dels poetes més reconeguts d'al-Andalus.

L'any 1045, a la mort de *Muğāhid*, es fa càrrec del poder el seu fill primogènit *'Ali Iqbal al-Dawla*, nascut de mare cristiana. Aquest va saber mantenir el llegat del seu pare durant trenta-un anys, per bé que va canviar la política bel·licosa d'aquell per una altra fonamentada en pactes amb els regnes cristians, així com també amb les dinasties hammudís i zirís que regnaven al nord d'Àfrica. D'aquesta manera, va iniciar-se un període de pau i

de bonança econòmica, fonamentada en la important flota comercial que Dénia havia reunit.

L'any 1076, després de la mort d'Alī, el rei de la taifa de Saragossa *Abū Ga'far Ahmad ibn Sulaymān al-Muqtadir*, dels *Banu Hūd*, va conquerir Dénia, acabant amb la dinastia *'amirī* i incorporant els territoris deniers peninsulars a la taifa de *Saraqūsta*. Aleshores el *walī* de les illes, *'Abd Allāh al-Murtadā ibn Aglab* (1076-1093), va aprofitar la conjuntura per declarar l'arxipèlag balear com a regne independent de les Illes Orientals d'al-Andalus, donant lloc a un nou episodi en la seva història.

LA GUERRA DE SUCCESSIÓ A LES ILLES

Ana Colomar

Durant la Guerra de Successió, els Tractats d'Utrecht i de Rastatt, de 1713 i 1714 respectivament, van donar un gir al panorama geopolític

europeu. Potències com Anglaterra i Holanda es retiraren de la contesa, Espanya va cedir Gibraltar i Menorca que passaren a mans angleses i Felip V després de renunciar al tron de França, quedà reconegut com a rei d'Espanya. El Pacte de Gènova havia quedat en un no res, i Catalunya, Mallorca i Eivissa foren abandonades a la seva sort, convertint-se en els últims nuclis de resistència als borbònics. Les tropes austríaques havien d'evacuar Catalunya, però els catalans mai acceptaren aquesta rendició i es disposaren a resistir. A Mallorca i Eivissa tampoc es complí aquesta evacuació militar. Durant els mesos posteriors, s'anaren succeint alguns intents per forçar la rendició. Els esforços dels illencs anaven en la direcció de preservar els privilegis, furs i llibertats del regne davant la negativa de Felip V, fins i tot es varen fer contactes amb Anglaterra per oferir l'ocupació de tot l'arxipèlag als anglesos.

A la decisió dels catalans de continuar la guerra s'hi uniren els illencs que a més es comprometeren a col·laborar en la defensa de Barcelona. El mes de juliol de 1713 començà el setge de Barcelona, on els eivissencs i mallorquins jugaren un paper clau, tant

Imatge de les Salines (Foto Pomar)

en la provisió de queviures i municions, com en la participació de patrons, mariners i artillers. Com indica Bartomeu Mestre, foren molts “mariners i artillers que, sense més eines que els remes i les veles i sense més recursos que el vent i la destresa, no només varen nodrir durant una dècada la ciutat de Barcelona, sinò que s’incorporaren amb coratge a defensar-la fins a la mort i es feren dignes d’una admiració popular..”

L’11 de setembre de 1714 va caure Barcelona després d’una heroica resistència al setge. Mallorca i Eivissa es quedaven així soles davant l’avanç borbònic. L’11 de juny de 1715 partí cap a Mallorca una gran flota filipista, comandada pel general d’Asfeld, amb la intenció d’ocupar militarment les illes.

El virrei Rubí, qui havia tingut un paper destacat en la resistència, defensà la conveniència de continuar resistint per tal d’obtenir algunes concessions en la capitulació. Però el Gran i General Consell, les autoritats eclesiàstiques i una junta formada per altres personalitats militars i civils, manaren a Rubí la suspensió de les hostilitats i que es portàs a terme la capitulació. La proposta de capitulacions fou aprovada pel Gran i General Consell el 30 de juny i signada el 2 de juliol de 1715. Felip V acceptà la majoria de les propostes. Quant a la proposició de salvaguardar els drets i privilegis, el monarca es negà a preservar-los. La resposta fou: “Que toca a S.M. y disponga lo que convenga”.

La presa d’Eivissa es va encarregar al coronel irlandès Daniel O’Sullivan, com a nou governador de l’illa, que arribà a Eivissa el 5 de juliol amb un contingent de 300 homes. Després de signar el text de la capitulació que s’havia signat a Mallorca, Eivissa es va evacuar el dia 8 de juliol de 1715. La Guerra de Successió s’acabà definitivament amb el lliurament de les claus de Palma a d’Asfeld el dia 11 de juliol de 1715.

Com explica Mateu Morro, “la resistència balear va esgotar totes les possibilitats de negociació per salvar les institucions nacionals del país, topant sempre amb l’hostilitat de Felip V i els ministres castellans, que emparats pel dret de conquesta, les volgueren destruir per a sempre”. L’abolició d’aquestes institucions es materialitzà en el Decret de Nova Planta de 28 de novembre de 1715, que a Mallorca començà a aplicar-se l’any 1718. Eduardo Pascual assenyala que la precarietat d’aquest

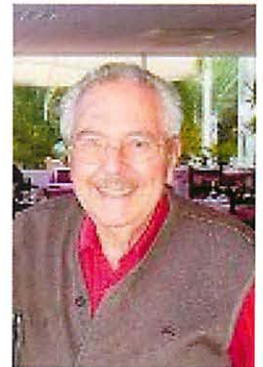
document, que contenia 18 articles, generà molts de dubtes i confusió.

De fet, Eivissa va ser l’últim lloc on es començà a aplicar, l’any 1724. La pèrdua de les institucions pròpies, la confiscació de les Salines o la castellanització progressiva de la població foren les conseqüències més greus d’aquest triomf borbònic.

BENITO VILAR-SANCHO ALTET

Jordi H. Fernández

El pasado mes de diciembre nos dejaba el Dr. Vilar-Sancho Altet, quien durante muchos años había pasado largas temporadas en nuestra isla y desde su jubilación, prácticamente había afincado su residencia en su casa de Cala de Bou (Sant Josep).

Benito Vilar-Sancho, había nacido en Valencia en cuya ciudad se licenció en Medicina, doctorándose en la Universidad Complutense de Madrid. Se especializa en cirugía plástica y en 1953 junto con los doctores Sánchez Galindo, Soraluze Goñi, y Álvarez Lowell, firmarán los estatutos de la Sociedad Española de Cirugía Plástica. En 1960 se crea el Servicio Nacional de Cirugía Plástica y Reparadora, primer servicio de la red de Hospitales públicos de la Seguridad Social que se instala en uno de los Pabellones de la Facultad de Medicina de la Universidad Complutense de Madrid, siendo nombrado Jefe del Servicio Nacional de Cirugía Plástica. en 1966 recibirá la Gran Cruz de la Orden Civil de Sanidad.

Su gran afición al mar, y sobre todo al submarinismo, hará que desde 1960 pase largas temporadas en su casa ubicada en la bahía de Sant Antoni.

Su interés por la arqueología le moverá a financiar y a participar directamente en las dos intervenciones arqueológicas llevadas a cabo en 1962 y 1963 en el pecio del *Grum de Sal*, situado al

Grum de Sal (1964)

sudeste de la isla de Conejera, bajo la supervisión del entonces director del Museo Arqueológico de Ibiza, D. José Mª Mañá de Angulo. Los trabajos fueron publicados en el Noticiario Arqueológico Hispánico por Vilar Sancho y Mañá de Angulo con el título *"Informe sobre la excavación arqueológica en la bahía de San Antonio Abad de Ibiza"* (1964) e *"Informe sobre la segunda fase de la excavación arqueológica realizada en aguas de San Antonio Abad, de Ibiza"* (1965), ingresando en el Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera, una importante cantidad de material procedente de este yacimiento con un cargamento de ánforas lusitanas del tipo Dressel 14, fechadas en los siglos I-II d.C. También hizo entrega al Museo Arqueológico de diverso material anfórico de diversa procedencia y un escandallo hallado en el pecio del Cap Negret, en aguas de Sant Antoni de Portmany. Sin embargo uno de los objetos más interesantes es el sello de madera romano que presenta una inscripción en caracteres capitales, Q. VERG. SCAE // L.L, grabada en negativo destinada a marcar el sello de cal o mortero con el que se cubría el tapón de corcho o cerámica que cerraba la boca del ánfora, que publicó con Mª José Almagro en 1966 en la *Rivista di Studi Líguri* con el título *"Sello inédito de madera*

hallado en el pecio de "Cap Negret" (Ibiza)". El cargamento de esta embarcación estaba constituido por ánforas púnicas derivadas del tipo Mañá C2b así como otras del tipo Dressel I, subtipo C de Lamboglia que fechan este pecio a finales del siglo II a.C. Poco antes de su fallecimiento, hizo donación al Govern Balear para su custodia en el Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera, de un interesante candelabro de bronce de época califal andalusí, hallado también en aguas de la bahía de Sant Antoni de Portmany y que ha sido publicado por el investigador alemán vinculado a Ibiza, Marcus Heinrich Hermanns, en la revista *Archivo Español de Arqueología* en 2013. La familia del Dr. Vilar Sánchez ha decidido hacer donación de la gran colección de materiales de procedencia subacuática recuperados durante sus inmersiones, junto con los fondos de su biblioteca especializada en temas marinos y la documentación relativa a sus campañas en aguas de Ibiza, un hecho que nos llena de agradecimiento ya que sin duda aporta a las colecciones expuestas en el *Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* gran cantidad de recursos y nuevas posibilidades de estudio, razón por la cual les estamos enormemente reconocidos.

LA COCINA en la ANTIGUA ROMA

Carmen Mezquida Orti

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

RESUMEN: A través de este artículo haremos un viaje culinario a la antigua cultura romana y repasaremos las costumbres gastronómicas, los alimentos habituales, su forma de prepararlos, servirlos y comerlos. En muchos casos nuestra forma de cocinar es un reflejo de nuestra forma de vivir y de pensar y es por ello que estudiando cómo y qué comían los romanos nos acercaremos más a su cultura y de lo que de ella hemos tomado y heredado.

A modo de colofón de este breve repaso a la alimentación romana, incluimos una receta de la época: *El Moretum*

SUMMARY: *Through this article we will enjoy a culinary journey to ancient Roman culture and we will review the gastronomic traditions, the most common food, how they prepare, serve and eat them. In many cases the way we cook reflects our way of living and thinking and that is why studying how and what Romans ate we will get closer to their culture and what we have taken and inherited from it.*

To finish this brief review of the Roman food off, a recipe of that time is included: "The Moretum"

Como dijo ya hace unos años el antropólogo Richard Wrangham, "Cocinar nos hizo humanos", pues no sólo importa lo que comemos, sino como lo comemos y eso es exactamente lo que nos diferencia del resto de los animales. La cocina se ha convertido en un rasgo distintivo y único de la especie humana siendo sin duda, uno de los motores que impulsó el desarrollo de sociedades complejas. En muchos casos nuestra forma de cocinar es un reflejo de nuestra forma de vivir. La elección de una dieta u otra por parte de una sociedad, está sujeta a toda una serie de barreras naturales, sociales, políticas etc., y es por ello que la alimentación es un hecho complejo y diverso. No puede, de ninguna manera, reducirse a una cuestión de ingredientes transformados o no. No es solo un fenómeno nutricional. Es un fenómeno multidimensional en el que interactúan no solo la biología sino también las respuestas adaptativas desarrolladas en cada lugar y tiempo concreto. Por ello la alimentación es un fenómeno social, cultural y proporciona una identidad. Cada

cultura ha tenido su propia forma de alimentarse y para ello su propia forma de cocinar. Sin lugar a duda la cocina forma parte de la cultura material de cada pueblo por lo que estudiándola, aprendemos mejor a entender y comprender cada grupo social. La cocina es una parte fundamental del sistema de valores de cada colectividad.

La civilización romana, al igual que las demás civilizaciones, desarrolló toda una cultura de la alimentación que la caracterizó, identificó y determinó tanto o más que cualquier otro aspecto de su vida espiritual, material o cultural.

Esta impresionante cultura nos dejó un gran legado en todos los campos y sin duda también en el gastronómico, por tanto estudiando su cultura culinaria aprenderemos mucho de lo que de ellos hemos tomado y heredado.

Los alimentos y la forma de consumirlos poseen un estrecho contacto con la tecnología aplicada a la conservación, transformación y consumo de los productos, así como con las costumbres sociales, la

Relieve romano, escena cultivando trigo

lectura simbólica y, por supuesto, económica, que se desprende de determinados comportamientos relacionados con la alimentación.

Para poder comprender la cocina romana y por tanto su cultura, tenemos que estudiarla como un sistema en el que forman parte, no solo los ingredientes sino el gusto y la percepción que tuvieron los romanos de ellos en ese momento, es decir, tenemos que tener en cuenta el valor simbólico y religioso que los alimentos tenían para esta sociedad.

El conocimiento que actualmente se tiene de la cocina romana está basado en varias fuentes:

Restos Arqueológicos: los diferentes hallazgos de vajillas y objetos relacionados con la cocina y con el transporte de alimentos encontrados en los yacimientos arqueológicos. En el caso de la cocina romana contamos con los hallazgos de las antiguas ciudades de Pompeya, Herculano y Stabia donde la vida quedó paralizada el 24 de agosto del 79 d.C. por las erupciones del Vesubio, dándonos la posibilidad de viajar en el tiempo y conocer como fue la vida cotidiana en aquella época. También hay que tener en cuenta la inestimable colaboración de otras disciplinas como la botánica, la zoología, la química, la geografía, la historia, la lingüística, la antropología o la medicina forense.

La Iconografía: Pinturas, mosaicos y relieves arquitectónicos han proporcionado información muy valiosa sobre los alimentos consumidos en época romana o cómo eran las escenas de banquetes y cenas.

Fuentes escritas: Autores como Quinto Ennio, Apicio, Plauto, Virgilio, Plinio el Viejo, Catón, Varrón, Cicerón, Marcial, Horacio, Ovidio, Juvenal, Celso, Suetonio, Seneca, Columela y Petronio nos han ayudado en gran manera a conocer todo el rito y el arte culinario del mundo romano. Habría que destacar también la información que proporcionan las fuentes no literarias como son el Edicto de Precios o de Diocleciano (en latín, *Edictum De Pretiis Rerum Venalium*), norma promulgada en el año 301, o las leyes suntuarias, como la Ley Orchia (570) y la Ley Emilia (675) que regulaban el lujo en lo referente a cenas, cantidad de platos, invitados y alimentos que podían servirse.

Hay que tener en cuenta que de un ámbito tan presente en la vida cotidiana y tan ineludible como es el de la alimentación y la comida, no cabe otra cosa, que esperar encontrar innumerables referencias en toda la literatura, sea de la época que sea. Sin embargo, aunque las citas, menciones y pasajes en los que se proporcionan datos útiles para el conocimiento de la alimentación y la gastronomía son relevantes, realmente las obras con un contenido estrictamente culinario son muy escasas. Es importante diferenciar entre las obras que nos proporcionan informaciones de utilidad acerca de la comida y los hábitos alimenticios en el mundo romano y aquellas obras que pertenecen a un género en el que la gastronomía es elemento central y la razón de ser de la propia obra. Estas sí que son poco numerosas. El libro de *Marcus Gavius Apicius "De Re coquinaria"* merece una mención especial, pues representa un elemento aislado y singular en el panorama general de la literatura clásica. Es un pequeño corpus de diez libros de recetas, que aunque generalmente es atribuido a Apicio, por desgracia el análisis interno de su contenido no resiste la hipótesis de una obra única escrita por dicho autor en el primer cuarto del siglo I d.C.

LA ALIMENTACIÓN EN ÉPOCA ROMANA

Los orígenes de la cocina latina fueron humildes y austeros. Los primeros habitantes de la zona del Lacio eran básicamente agricultores y guerreros, manteniéndose con una alimentación prácticamente vegetal: guisantes, cereales hervidos, habas, lentejas, garbanzos, coles, lechugas, cebollas y ajos,

Fresco romano procedente de la Catacumba de Domitila, Roma. Representa un convivia

eran la base de su alimentación cotidiana. De la importancia de la agricultura en aquellos primeros tiempos, nos hacen referencia los sobrenombres de algún antepasado dedicado al cultivo que muchas familias guardaran, dando origen a los *Lentulus*, *Fabus*, *Piso* o *Lactucius*

Sin duda la cocina romana inicial fue sobria e incluso monótona. No se usaba el pan, sino una especie de gacha hecha con cereales (espelta, cebada, mijo y posteriormente trigo) machacados y hervidos con leche o agua llamada *puls*, en plural *pultes*, que junto a las verduras hervidas, eran la base de la alimentación. En algunos casos dichas gachas eran enriquecidas con lentejas, habas o garbanzos. Se consumía también la *oxygala*, alimento similar al yogurt, aromatizado con orégano, tomillo, menta o coriandro.

El camino hacia el amor a la buena mesa cargada de sofisticación, es largo y va acompañado de una evolución de la cultura material y del tejido social. La penetración de la influencia helénica, y a través de ella, de la oriental, es el factor esencial de esta evolución, que parece tener lugar en los primeros decenios de un siglo que va a ser de gran trascendencia. Como dijo Horacio, “la Grecia conquistada conquistó al bárbaro conquistador e introdujo las artes en el agreste lacio”.

Con la aportación griega se va a producir la absorción de un nuevo concepto de alimentación, un refinamiento en los gustos además de una curiosidad por lo nuevo y lo exótico.

La irrupción de estos innovadores gustos fue tal, que muy pronto se promulgaron las leyes suntuarias para reprimir lo que consideraban verdaderos excesos. Desde el 180 a.C. hasta el año 97 a.C. se sucederán más de media docena de disposiciones

legales encaminadas a terminar con la corrupción de los austeros *mores maiorum* y a poner coto, sin éxito, al consumo de vinos extranjeros, aves exóticas y diferentes lujos limitando el número de *convivias* o las tarifas máximas de dispendio para festines.

Las reacciones ante estos excesos, posiblemente nada generalizados, fueron dispares, desde quienes se mantuvieron apegados a la extrema sobriedad hasta los que se incorporaron alegremente a las nuevas tendencias. El régimen alimentario de los romanos será por tanto discontinuo, capaz de pasar de uno a otro extremo, desde una gran frugalidad cotidiana sea cual sea el rango social, al consumo desenfrenado de vino y de carnes con motivo de fiestas en las que la superabundancia era obligada.

Para algunos investigadores como Florence Dupont, sólo se produjeron cambios cuantitativos, pues la simbólica alimentaria de los romanos no se modificó durante cerca de un milenio, por lo que, ni el pan ni la carne ni las hortalizas cambiaron su estatus desde “*De agricultura*” de Catón hasta la *Historia Augusta*. Esto se debe al hecho de que esta simbología es inseparable del sacrificio cruento y del cultivo del suelo de la ciudad, labranza y horticultura, dos prácticas identitarias esenciales en el mundo romano. Sólo la gran revolución cultural de la cristianización dió un vuelco a la alimentación romana.

Pero la cocina romana, al menos la patricia, no cabe duda que cambiará con el tiempo adoptando unas formas mucho más elaboradas y complejas. Socialmente se produjo un proceso doble: por un lado, la clase alta intentaba volver a los dictámenes del *mos maiorum* y de los *exempla* romanos como representantes de estabilidad y continuidad de la sociedad, pero por otro, ni quería ni podía escapar a las nuevas tendencias que llegaban a través del contacto con territorios alejados de Roma. Es paradójico ver como la misma clase política que se entusiasmaba con lo ostentoso era la que a la vez legislaba contra dichos excesos.

Los romanos dividían los alimentos en dos grandes grupos: los que procedían de la tierra cultivada, llamados *fruges* (frutas, hortalizas, cereales, leguminosas, vinos), y los obtenidos de los animales criados en rebaños o en casas, llamados *pecudes*,

Mosaico romano, Puls

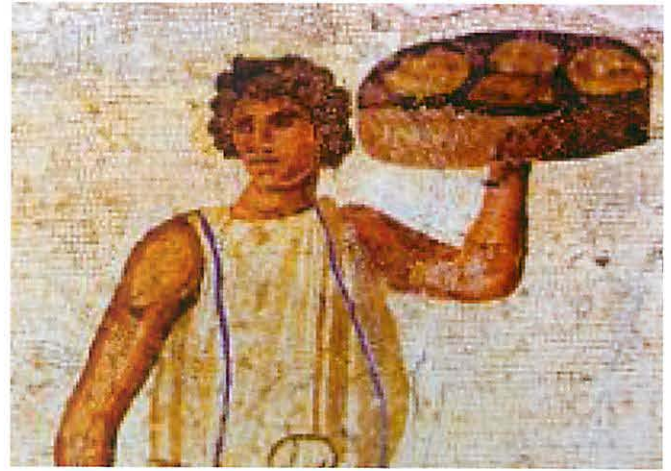
y que a su vez se clasificaban por el medio en que vivían: tierra, agua o aire.

Las tierras cultivadas eran divididas en dos categorías: las tierras labradas y las huertas. Su estatuto jurídico y religioso indica su diferencia simbólica. Las tierras más civilizadas son los huertos (*horti*), las viñas y los vergeles. El huerto romano produce verduras todo el año y la lista es larga (tubérculos, bulbos comestibles, coles, cardos, diversos tipos de lechugas, puerros y todo tipo de plantas aptas para cocer como nabos, zanahorias, chirivía, ajo, cebolla, calabaza, calabacín, pepinos etcétera). También cocinaban flores, malvas, violetas y rosas, las cuales se utilizaban incluso para perfumar los vinos. Todo romano desea un huerto y que éste forme parte de la casa.

Se comía mucha fruta a todas horas y sobre todo al final de la comida. Así nos lo indica Marcial, “cuando estemos hartos os serviré fruta madura”. Op. Cit. Libro X p 48. Las frutas frescas más conocidas eran los albaricoques, las cerezas, los membrillos, los higos, los limones, las granadas, los melones, las moras, las manzanas, las peras, los melocotones, las ciruelas, las sandías y las uvas. Plinio en su obra *Historia Natural* nos describe muchas variedades de frutas y muchos árboles frutales.

Los productos de la tierra, las verduras y las frutas, eran el alimento más civilizado que existía.

Los cereales (*frumentum*) y las legumbres de vaina (*legumina*) eran cultivados en campos labrados (*arua*) y por tanto eran productos de un suelo menos civilizado. La labranza los recupera del salvajismo invernal. Para el romano estos productos, aunque están menos cocidos (*cocta*) por el sol que

*Mosaico romano, Cartago, siglo III (Museo del Louvre).
Esclavo preparando en un banquete*

las legumbres y las frutas, no están crudos, sino que están vivos y pueden dar origen a una nueva planta. Por ello el trigo se conservaba en forma de grano, se molía al día y seguidamente se cocía para el pan o las gachas. Sin duda los cereales eran el alimento básico de la dieta romana. Los cultivaron, exportaron e importaron por todo su territorio. Hay muchas referencias literarias de ello en los tratados de agricultura de Catón, de Columela o de Varrón. El libro XVIII de Plinio el Viejo, está dedicado a dicho alimento.

Los cereales estaban presentes en muchos rituales y fiestas romanas. Tenían como diosa a Ceres y en las fiestas realizadas en su honor, las Cerialias, se hacían sacrificios de animales para agradecer la invención de la agricultura. A lo largo del año podemos encontrar de nuevo este valor simbólico de los cereales en diferentes fiestas. En mayo se celebraba la fiesta de las Vestales que eran las sacerdotisas guardianas del fuego de la diosa Vesta, protectora del hogar. Era el momento de recoger las espigas para fabricar la *Mola salsa*, una mezcla de harina salada con agua que se utilizaba en el ritual de los sacrificios. En febrero las *fornacalías*, dedicadas a la diosa *Fonax*, estaban relacionadas con la torrefacción de los cereales.

Entre las legumbres más utilizadas estaban las habas (*faba*), los garbanzos (*cicer*), las lentejas (*lens*), los guisantes, los altramuces (*lupinum*) y las judías (*phaseolus, conchis*).

Como hemos dicho anteriormente, los *pecudes*, es decir los animales comestibles, se clasificaban según su procedencia. Los “rebaños terrestres” se

Fresco de la Casa de los Castos Amantes, Pompeya.
Escena de Banquete

distribuían en dos categorías, los criados por el hombre y los animales cazados, ya que en Roma el sacrificio y la caza son las dos fuentes principales de suministro cárnico.

La carne ha sido, históricamente, un lujo difícil de degustar libremente. Tan solo las clases más elevadas podían permitirse consumirla de forma regular y abundante por lo que constituía un manjar de lujo del que la plebe no disfrutaba con frecuencia.

Además de la carne de oveja, cabra, buey, cordero y cerdo se disponía también de las de venado, corzo, gamo, onagro, jabalí y otras muchas, pero sin duda la más apreciada era la del cerdo, sobre todo el jamón, los riñones, las criadillas, las patas, el rabo y especialmente, la ubres y vulvas de marrana. Plinio el Viejo nos señala, que “de ningún otro animal se saca más provecho para la gula; casi cincuenta sabores diferentes, mientras que los demás tienen uno sólo” (NH VIII, 209). Galeno pensaba que la carne de cerdo, “por su parecido con la carne humana”, era la más digestiva y la más nutritiva. También se comían conejos, de hecho el feto del conejo se consideraba una exquisitez. La carne de caballo y asno también podía ser consumida, pero únicamente en zonas donde había ganadería de estos animales destinados al ejército o al transporte.

El perro, según las fuentes, se había consumido mucho en los inicios de la cultura romana, especialmente los cachorros de leche, pero muy pronto los sacrificios de este animal quedaron reservados para ocasiones rituales. Los pequeños lirones se consideraban como un manjar muy delicado por lo que se criaban en cautividad en establecimientos especiales llamados *gligaria*.

Fresco de un jamón en el larario de una casa de Pompeya

Los antiguos pensaban que a cada especie doméstica le correspondía una especie salvaje y cazaban en función de esa creencia. Así el jabalí, cerdo salvaje (*porcus silvestris*), era la pieza por excelencia que se utilizaba para rendir honores en los banquetes más suntuosos.

En lo que se refiere a los “rebaños celestes,” es decir las aves, se establecía también la distinción entre doméstico y salvaje. En general los romanos se deleitaban con la carne de los vertebrados endotérmicos con plumas, gusto que dejaron en herencia a los comensales de la Baja Edad Media y del Renacimiento pero tras un periodo de dominación bárbara el ave de corral no fue ni apreciada ni cultivada, en contraposición a la carne de las aves de caza, consumida fundamentalmente, por los hombres de guerra.

Muchas de las aves que para los romanos eran aves de corral son consideradas hoy en día como aves salvajes o exóticas. Tal es el caso de las avestruces, los pavos reales, las tórtolas, los loros, o las perdices. Como símbolo de ostentación, se comían especies raras y costosas, aunque realmente no fueran apetitosas, como por ejemplo los flamencos. También se cocinaban grullas, cigüeñas, cisnes y hasta papagayos.

Entre las aves domésticas como las ocas o gansos, el gallo, las gallinas, palomas o patos, las primeras eran las más populares. Se solían cebar con mijo y papillas de harina de cebada, y cuando estaban bien gordas se asaban en asador. La parte más apreciada de estas aves era su hígado. Cuando se sacrificaba

Mosaico de un symposium "Comedor sin barrer",
Museo de le Chateau de Boudry

el ave, se le extraía la víscera para mojarla en leche con miel, pues se creía que así aumentaba más su tamaño. Con estos hígados se preparaba una especie de foie-gras que se vendía muy caro en el mercado. En la época eran muy populares las albóndigas de pollo y pavo cuya masa era muy parecida a la que se hace actualmente.

La salchichería ofrecía numerosos productos como los *circelli*, *incisia* y *tomacina*, que eran salchichas de diversos tamaños. El *pendulus* se preparaba con el intestino ciego del puerco, la *hilla* con su intestino delgado, los *tucettini*, a base de carne de cerdo y de buey y el *Ventre de Falisque*, era un embutido semejante a una mortadela. También eran famosas las morcillas de Lucania, curadas al humo. Los romanos tenían gran predilección por los picadillos que confeccionaban con diversos productos y aromatizados con mil condimentos distintos. Estos preparados se embutían en tripas de cerdo para conservarlos, obteniéndose así singulares embutidos que se denominaban *botella* y *farcimina*. Tenían gran aceptación en los mercados y solían asarse a la vista del público por los propios vendedores, a los que se denominaba *botelarii*.

"Los rebaños marinos", los peces, eran los únicos que eran considerados todos ellos salvajes y se pescaban con caña y con red. A ello hay que añadir las ostras y todo tipo de mariscos de concha y moluscos.

Existía un grupo intermedio, el de animales semi salvajes (*semiferae*), que mezclaría la dicotomía entre animales de caza y domésticos. La caza y la pesca son actividades sometidas a cambios de estación, pues ni se pesca en invierno ni se caza en primavera y verano. Por ello los romanos pudientes

Bodegón con cesto de frutas y vasijas, Pompeya

instalaron en sus haciendas parques de animales y viveros de peces, con la idea de tener a su disposición peces y jabalíes que pueden ser cebados aunando las ventajas de la caza con la crianza. A pesar de todo, el modo de darles muerte no era híbrido pues estos animales semisalvajes se pescaban o se cazaban, pero nunca se utilizaban para sacrificio.

Los romanos comían pescado de mar y de agua dulce, considerados como una comida exquisita y delicada. Tanto en los libros como en los mosaicos hay representados una gran diversidad de pescados y animales marinos. En Roma se conocían todos los pescados que pueden capturarse en el Mediterráneo y algunos del Atlántico, del Mar Negro y del Mar Rojo.

Sin duda los más apreciados eran la anguila, la dorada, la murena, el escaro, la sardina, el boquerón, el salmonete y el esturión, especialmente cuando eran de gran tamaño. Se pagaban muy bien los rodaballos, las truchas y los lucios de lago así como los salmones del Rhin y del Loira, las tortugas del Mar-Rojo, los atunes de la Bética y los peces de los ríos y lagos de Persia. Los atunes más jóvenes se denominaban *pelamides* y eran los más exquisitos. Los grandes se llamaban *orcyns*, y se pescaban en los alrededores de Samos, aunque los más famosos venían de Hispania. Con estos enormes peces se preparaban multitud de salmueras, reservándose como bocados exquisitos la cola, la garganta, y la ventresca. Eran también muy solicitados los bonitos que se capturaban cerca de Bizancio.

También se consumían mariscos y moluscos, entre ellos los pulpos, los calamares, las jibias, las

Mosaico del Museo del Bardo, Túnez.
Escena de recogida de aceitunas

langostas, las galeras, que eran una especie de cigala pero más económica, los mejillones, las almejas, las ostras y el erizo de mar. El marisco lo transportaban vivo en sus barcos y así llegaba en mejores condiciones al mercado. El caracol se consideraba un manjar exquisito y existieron granjas para su cría.

En la dieta romana merece una mención especial las salsas, especias, hierbas y condimentos pues una de las características de la cocina romana fue el abundante uso de estas especias y condimentos. Como señala Tannahill, los romanos no parecen haber tenido un gran interés por el gusto y el aroma original de los alimentos que se servían. La explicación de este uso excesivo de especias y salsas está probablemente relacionada con el estado poco apetitoso de los alimentos que se consumían, lo que les llevaba a enmascarar su sabor con diferentes especias y salsas.

La carne, el pescado y los alimentos de origen vegetal eran consumidos por lo general con salsas en cuya composición intervenían una docena o más de especias, caracterizadas por su acusado sabor. El paladar del romano, sobre todo del patricio, estaba educado a los sabores fuertes y picantes y además sentían que la posesión de especias procedentes de otros países, proporcionaba una alta valoración económica y social.

En el libro de Apicio aparecen un total de 107 elementos diferentes identificados como condimentos. La mayoría se nombran pocas veces, aunque hay algunos muy repetidos.

Los condimentos podían tener un origen animal, mineral y especialmente vegetal. Entre ellos habría que destacar el garum que era el resultado de la

fermentación de vísceras de pez azul en presencia de un antiséptico, la sal, y varias hierbas aromáticas. Tenía varias denominaciones: *licuamen*, *allec*, *muria* etc. Su fabricación y la comercialización fueron muy importantes. Es citado en 353 recetas del libro "*De Re Coquinaria*" de Marco Gavio Apicio, la mayoría de las veces junto al vino y vinagre. También era muy usado el aceite de oliva. Los romanos distinguían y clasificaban el aceite según el estado de la aceituna y su momento de recolección. En "*De Re Coquinaria*" más de la mitad de las recetas utilizaban aceite. Servía para aliñar, hacer vinagretas y salsas emulsionadas, para freír pescado o carne y para amasar pasteles.

La miel era el ingrediente más dulce de la Antigüedad. Había de muchos tipos y se valoraban sus gustos y procedencia. Mezclada con el vinagre conseguían comidas agrídulces.

Entre las especias usadas por el romano podemos destacar la pimienta, el azafrán, el comino, la ruda, el coriandro, *el laser*, *la serpicio* o *silfium*, la menta, el orégano, el apio, la sal, el eneldo, la mostaza, la alcaravea, la ajedrea, el tomillo, el perejil, el hinojo, el jengibre, el mirto, el sumac, el ajenojo, la alholva o fenogreco.

En cuanto a la bebida, el vino era, después del agua, la bebida natural de los romanos. Fue un artículo de primera necesidad para ellos y su prohibición se consideraba como una verdadera desgracia. Era costumbre que en determinadas fiestas se distribuyeran alimentos a la plebe, entre los que figuraban siempre el aceite y el vino. Tenía su dios, Baco, y estaba presente en muchos rituales y fiestas romanas, ya fueran lúdicas o sagradas, especialmente en las Saturnalia, que se celebraban a finales de diciembre. Estaba mal visto beberlo puro, sin mezclar y se consideraba muy triste y muy peligroso beber en solitario. El vino formaba parte de la civilización, y por tanto, era para beberlo con amigos y en largas sobremesas. Marcial en su libro IX dice: "Me placen las noches pasadas alegremente vaciando copas". El ritual de beber vino era importante. Lo bebían normalmente mezclado con agua que podía ser caliente, fría o en forma de nieve. Los vinos cocidos y aromatizados se empleaban como aperitivos y en calidad de licores. También se consumían aunque con menor frecuencia, vinos de

frutas, elaborados a base de granadas, higos, dátiles, membrillos, acerolas, etc.

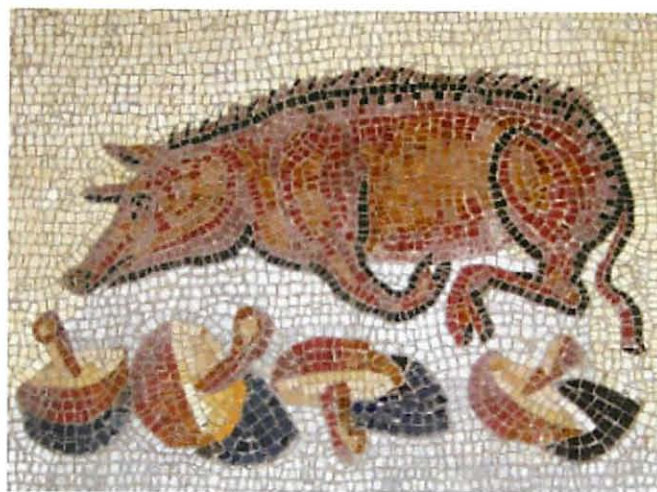
Los romanos no eran aficionados a la cerveza, aunque conocían varios tipos de ella, como el *zythum*, originario de Egipto que era una cerveza ligera, la *cervesia*, mucho más fuerte, la *caelia* o cerveza de trigo y la *cerea*. En una sociedad como la romana, en la que el vino era más que una bebida, una señal de identidad, la cerveza siempre se encontró en un segundo lugar. Sabemos que en las provincias romanas del norte se consumía abundantemente, igual que en las clases populares y en Hispania. La gran producción cerealística de la península ibérica justificaba este hecho.

La hidromiel era otra bebida conocida por los romanos, que la llamaban también *aqua mulsa* o simplemente *mulsa*. Esta se podía tomar sin alcohol o ya fermentada después de dejarla envejecer. No debe confundirse con el *mulsum* que era un vino mezclado con miel.

LA OBTENCIÓN DE LOS ALIMENTOS

El Imperio Romano llegó a contar con más de 50 millones de habitantes y para alimentarlos fue imprescindible la creación de una política de expansión agrícola, que impulsó lo que podríamos llamar la primera globalización del consumo de la historia.

De los tres pilares básicos de la alimentación mediterránea, la agricultura, la ganadería y la pesca, será el primero el que adquirió mayor desarrollo. Cierto es que el cultivo del campo se adecuó a las condiciones naturales de cada territorio del vasto imperio, pero también lo es que el romano organizó su explotación para obtener un mejor rendimiento y calidad, procurando dividir la tierra de las ciudades recién fundadas en lotes llamados *centuraciones* para ser cultivadas por los nuevos colonos. La base de esta economía era la villa que se encontraba diseminada por todo el territorio rural, pudiendo así sacar provecho de los recursos de cada zona, que eran vendidos primero en los mercados de las ciudades próximas y de ahí en todas partes. La existencia del Mediterráneo va a favorecer la comunicación de todos los territorios marítimos y por tanto dicha globalización. Esta magnitud de comercio provocó que en aquella época ya

Mosaico romano, jabalí y boletus

hubieran compañías comerciales así como grandes estructuras portuarias y todo un complejo sistema de venta al por mayor y al por menor, similar al que podríamos encontrar en la actualidad.

Obviamente la sociedad romana no disponía de los avances técnicos que se utilizan hoy en día, pero si desarrollaron una serie de métodos de conservación que les permitió prolongar la vida de los alimentos. Gracias sobre todo al libro de Marco Gavio Apicio se conocen las técnicas utilizadas por los romanos. Cabría destacar: el salazón, conservar en ácido como el vinagre, ahumar, en salmuera, en aceite de oliva, por fermentación tanto alcohólica como láctea, en miel, secado al aire, sumergir en agua hirviendo, cociendo en vino, realizando embutidos como salchichas y morcillas y envasar en un recipiente perfectamente cerrado enyesando o cubriendo en pez negra la tapadera. Realmente las técnicas de conservación eran muy numerosas, hecho justificable no sólo por la caducidad de los alimentos sino también por la posibilidad de consumirlos en otras estaciones del año en las que no se producían.

LAS COMIDAS DEL DÍA

El romano se alimentaba de una forma bastante parecida a como lo hacemos hoy en día. Se levantaban a la salida del sol, sobre la hora *tertia* y tomaban el desayuno que recibía el nombre de *ientaculum*. En esta comida muchas veces se hacían servir los restos de la cena del día anterior o bien pan con queso (*caseus*), huevos, hortalizas (*olera*), aceitunas

(*olivae*) y vino, tanto puro (*merum*) como con miel (*mulsum*). Se consumían casi siempre de pie. Los niños solían comer también galletas y dulce.

La segunda comida que realizaban era el *prandium*. Éste se tomaba hacia el medio día o cuando se tenía gana, ya que las divisiones horarias del día no eran tan estrictas como las actuales. En este caso se trata de una comida muy frugal y tan sólo se consumían alimentos que servían para restaurar las fuerzas. Se comía únicamente lo necesario para alimentarse, sin ningún tipo de ceremonia.

En general los más privilegiados comían en la intimidad de su casa, mientras que los trabajadores, los viajeros y la gente más humilde lo hacían de pie en la calle (donde transcurría buena parte de la vida romana) o en los numerosos establecimientos preparados para este efecto como eran las *cauponae*, *thermopoliae* o *popinae* de las ciudades. También se podían comprar alimentos preparados a vendedores ambulantes de comida caliente y pasteles.

La tercera y principal comida del día recibía el nombre de *cena*. Entre el *prandium* y la *cena* en algunos casos se comía la *merenda* o *vesperna* que podría asemejarse a nuestra merienda.

Conocemos los grandes banquetes, reales o creados por la literatura, pero en muchos casos esta cena distaba mucho de ser la representación del exceso que nos ha llegado a lo largo de los siglos.

La cena, a diferencia de las otras comidas, tenía un carácter formal y por lo tanto estaba sometida a una serie de reglas convencionales. Era en el marco de estas cenas que el poderoso podía demostrar sus posibilidades económicas y su estatus social. La cena, que comenzaba al caer la tarde y podía prolongarse durante varias horas (en algunos casos incluso durante toda la noche y hasta la mañana siguiente), era el momento en el se reunía la familia y también a menudo los amigos. Era entre los romanos uno de los grandes momentos de la jornada, y representaba, no sólo el momento de alimentarse (como el desayuno y el *prandium*), sino también una importante ocasión convivial y de placer. La diferencia entre el *prandium* y la cena es que el *prandium* alimenta, la cena se disfruta. Esta última pertenece al tiempo del *otium*, es decir, del ocio y la paz. Los comensales no se limitaban a comer, sino que celebraban un ritual social cotidiano, fundamental para la cohesión de la comunidad. Al final de cada día, el hombre romano se insertaba en su comunidad (familia, amigos, asociación religiosa, etc.) para compartir los placeres de una cena. A la cena se acudía después de las termas, es decir, frescos y relajados, Para asistir solían cambiarse su túnica por otra más cómoda y ligera llamada *vestis cenatoria*. Esta túnica era generalmente de color blanco y sin adornos ni pliegues ni nudos que pudieran interrumpir la circulación de esa corriente mágica que, según la voz de sus ancestros, recorría el universo y de la que todos ellos participaban durante el banquete. Los grupos sociales acomodados llevaban un vestido especial para cenar llamado *synthesis*.

La mayoría de cenas eran parecidas a reuniones familiares cotidianas con un número limitado de invitados, en las que participaban la esposa y los hijos del anfitrión, algunos parientes y amigos cercanos y sólo se buscaba la diversión sana y las relaciones sociales.

Cuando la cena era de celebración recibía el nombre de *convivium* y si se trataba de una comida ritual, entonces se denominaba *epulum*. El *epulum* es por tanto una comida ritual que sigue al sacrificio, festín religioso o comida funeraria, pero al pasar a la esfera profana abarca todo tipo de alimento o comida.

Fresco romano, Herculano. Pan e higos

El banquete o “*convivium*”, era una ocasión especial para celebrar junto con los amigos festividades públicas, acontecimientos familiares (nacimientos, matrimonios, honrar a los muertos, festejar victorias), o para honrar a amigos y personajes relevantes de la vida pública, aunque evidentemente para los más ricos cualquier ocasión era buena. Era una de las principales actividades sociales y de entretenimiento de las clases altas del mundo romano. En esta celebración todo se organizaba bajo unas pautas muy determinadas y con etiqueta muy estricta en la que se tenía en cuenta el número de invitados (Aulo Gelio en sus “Noches áticas” 13,11,2-5 cuenta que el número de invitados debería empezar por el de las Gracias y acabar por el de las Musas; es decir, como mínimo tres y como máximo nueve”), cómo disponerlos en el *triclinium*, qué tipo de personas se debía invitar y cómo debían de comportarse los comensales.

Cada invitado tenía que venir acompañado por su *servus ad pedes* o esclavo personal, el cual le atendía durante el convite y le transportaba al final de la velada. También tenía que traer su propia servilleta (*mappa*), pues esta era considerada como un objeto muy personal y que no sólo servía para evitar mancharse sino también para secarse el sudor o para llevarse los alimentos no consumidos durante el banquete.

Una vez en la casa, un esclavo recibía a los invitados, les quitaba las sandalias, les lavaba las manos y los pies, y les guardaba las pulseras y anillos. Los esclavos que debían servir en los banquetes eran seleccionados según su habilidad o sus condiciones físicas y personales. Los más apuestos escanciaban el vino y el *structor* cortaba y trinchaba los manjares, poniendo especial cuidado en cumplir su cometido de una manera graciosa para entretener así a los comensales. El *nomenclator*, esclavo que hacía las veces de ujier, iba nombrando a los invitados para que pudieran entrar en el *triclinium* o comedor y les asignaba su lugar en el *triclinia*. El *triclinia* era una especie de diván compuesto por tres lechos (*lecti*), con sus cojines y colchones que servían para separar cada plaza (*lectus imus, medius y summus*), dispuestos en forma de “u” y dejando entre ellos un espacio para situar la mesa y colocar las viandas. Estas mesas fueron en principio cuadradas pero luego adoptaron una forma redondeada, lo mismo que los *triclinia* que se curvaron en media luna, constituyendo lo que se conoce como *stibadia*. Sobre la mesa se disponía siempre un salero (*salinum*), una vinagrera (*acetabulum*), una ampolla para el aceite y los cubiertos (cuchillos y cucharas pues no tenían tenedores).

La fiesta comenzaba una vez estuvieran acomodados todos los invitados y hubiera llegado el anfitrión y se iniciaba siempre con una libación generalmente de vino puro.

Los principales sirvientes solían vestirse con trajes de colores vivos, no así los que ejercían cometidos secundarios, los *analecta*, pinches de cocina, y los *scoparri*, los cuales encargados de recoger los desperdicios y limpiar, llevaban toscos ropajes.

Los *ministratores* eran los esclavos encargados de servir los platos en la mesa y de recogerlos tras cada servicio. Los alimentos se servían previamente cortados, ya que los invitados comían tumbados y su postura inclinada les imposibilitaba el uso del cuchillo al sujetar el plato con la mano izquierda y comer con la derecha usando la punta de los dedos, razón por la cual durante el convite se realizaban diferentes abluciones. Los esclavos circulaban con aguamaniles alrededor de los lechos vertiendo agua perfumada en las manos de los comensales y secándolas después con una toalla.

Thermopolium de Vetutius Placidus, Pompeya

PARTES DEL BANQUETE

La cena solía constar de unos siete platos o *ferculas* divididos en tres partes. Se comenzaba por *la gustatio*, llamada también *promulsis*, cuyos alimentos emblemáticos son los huevos, alcaparras, aceitunas, dátiles, *allec* (restos sólidos de *garum* sobre el pan), pistachos, hogazas de pan, *ephippium* (paté de aceitunas negras, especias, vinagre y aceite) y queso con hierbas. *La gustatio* tenía como objetivo estimular el apetito. Se solían presentar tres entradas. Se consideraba presagio de un buen banquete comenzar con huevos duros, de ello nos da idea la frase de Quinto Horacio Flaco “*ad ovo usque ad mala*”, desde el huevo a la manzana. Luego vendría *la Prima mensa*. Es el plato fuerte de la cena, lo comprenden aves (tordos, perdices, lirones, tórtolas, pollos, etc.), carnes (por orden de importancia el cerdo, la liebre, el jabalí, el cordero, el cabrito, la ternera y el buey) y pescados (salmonetes, anguilas, lenguados, etc.). Generalmente se servían dos o tres platos acompañados de salsas que tenían una consistencia densa como la mayonesa, pues las espesaban con fécula de trigo o con galletas secas molidas.

Tras ella se pasaría a *la secunda mensa* o postre, cuyo alimento consistía en frutas, frescas o secas y dulces. Una vez acabados se volvía a realizar una nueva libación para los dioses, la cual iba acompañada de un brindis de carácter patriótico y religioso, que indicaba el fin de la velada. En algunas ocasiones esta última parte podía prolongarse en

una especie de simposio denominado *comissatio* o sobremesa en la que se bebía y que era amenizada con juegos, danzas, música y otros actos que, a menudo, se volvían más atrevidos según avanzaba la noche.

La diversión que primaba en toda cena romana sin duda eran las conversaciones, los chistes, los cotilleos, la última lucha de gladiadores o las tramas políticas.

Al final del banquete se entregarían los *apophoreta* que significa “regalos para llevar” y se daban con el fin de que los invitados pudieran llevarse un recuerdo de la velada. En algunos casos los regalos se obtenían por medio de una especie de rifa o lotería que realizaba el anfitrión. Petronio, en la famosa Cena de Trimalción de su “*Satiricón*”, 56,7, nos presenta un sorteo de este tipo. También Marcial en su Libro XIV “o de los *Apophoreta*” nos ofrece ejemplos de estos regalos.

RECETA

Para concluir este breve repaso a la alimentación en el mundo romano, qué mejor que una receta de la época adaptada a nuestra cocina actual: El *moretum*, el cual era una crema o salsa de queso que se consumía en el *ientaculum* o desayuno, acompañada de pan.

Moretum vergilianum: Esta receta aparece en el poema *Moretum* incluido dentro del *Appendix vergiliana* que es una variada colección de poemas de muy diverso tema, estilo y calidad, los cuales desde la antigüedad pasaron por ser obras juveniles del poeta romano Virgilio. Actualmente esa atribución no es aceptada por ningún experto, e incluso parece muy improbable que alguno de los poemas fuera original del autor.

El poema compuesto por 122 versos describe como un campesino, haciendo gala de su frugalidad y sencillez, símbolos de la virtud de los romanos, realiza una receta a base de queso de cabra y hierbas que untará en pan recién cocinado:

“Ya la noche había recorrido diez horas invernales y el alado vigilante había anunciado el día con su canto, cuando Sínilo, cultivador rústico del pequeño campo, temeroso por la triste hambruna

del día que vendrá levanta sus miembros, extendidos en su pobre cama y con mano agitada explora las inertes tinieblas y rastrea la chimenea, la cual finalmente, quemado, descubre. Una pequeña viruta quedaba en el leño quemado y su ceniza ocultaba la luz de las brazas cubiertas.

Bajando la cara acerca a éstas la inclinada lámpara y saca con una aguja las mechas secas y excita con frecuentes soplidos el débil fuego. Finalmente, con dificultad, pero envuelto por la luz, se aleja y protege la luz de la brisa con la mano puesta adelante y la llave abre la puerta de la parte cerrada que inspecciona; un pequeño montón de trigo estaba esparcido en la tierra de aquí toma para sí cuanta medida estaba a disposición que se extiende en peso dos veces ocho libras.

Se va de allí y se acerca al mortero y coloca la luz en un pequeño estante que, adherido a la pared servía a otros usos; entonces libera los brazos gemelos del vestido y ceñido con piel de peluda cabra con la cola derriba las rocas y el centro del molino. Luego llama sus manos al trabajo separadas cada una: la mano izquierda al servicio, la derecha está dedicada al trabajo.

Ésta da incesantes giros y pone en movimiento la superficie redonda (el machacado trigo se precipita al golpe por el rápido [movimiento] de las piedras) A veces la mano izquierda reemplaza a su agotada hermana y alternan los turnos.

En seguida canta rústicos cantos y alivia su labor con su agreste voz, de vez en cuando llama a Scíbale (era la única sirviente, de raza africana, toda su figura atestiguando su patria, cabellera retorcida, labios hinchados y color oscuro, ancha de pecho, con mamas que cuelgan, más comprimida en el vientre, con piernas debiluchas, abundante y espaciosa planta), la llama y le ordena poner ardientes leños en la estufa y hervir en el fuego los helados líquidos.

Luego que completó el versátil trabajo a justo término, de allí transfiere con la mano las copiosas harinas hacia los tamices y [lo] agita y todos los residuos permanecen en el dorso. El verdadero y puro trigo se deposita en el fondo y se filtra por los orificios.

Entonces, sin detenerse, lo pone en una tabla lisa, echa desde arriba agua tibia, reunió ahora líquido y harina mezclados, con mano endurecida y hervida el agua, de a poco esparce el montón con sal. Y ya eleva el amasado trabajo y con las manos [lo] extiende

hacia su círculo y con cuadrados impresos a igual distancia lo marca. De allí lo lleva al fuego (Scíbale había limpiado antes el lugar apropiado) y lo cubre con baldosas y el fuego aumenta arriba.

Y, mientras Vulcano y Vesta realizan sus partes, Sínilo entretanto no descansa en las horas vacías, sino que se busca otro trabajo y, no sea que el trigo solo no sea grato al plato, agrega el alimento que prepara.

No [había] para él carnes suspendidas cerca del fuego, faltaban lomos y pedazos de cerdo preservados con sal, pero [había] un queso traspasado por el medio del círculo con una soga y un antiguo manojo de eneldos atados juntos: así pues previsor, pone su esfuerzo en otro trabajo para sí. Había un huerto junto a la casita, al que resguardaban unos pocos juncos y cálamos reciclados y caña lisa, pequeño espacio, pero fértil con variadas hierbas. Nada para él faltaba, que de un pobre exija uso: a veces el rico pedía muchas cosas del pobre.

Y no era para ninguno un gasto, sino regla de cuidado: si alguna vez, ya un día de lluvia, ya de fiesta, [lo] tenía desocupado en la casita, si por casualidad el trabajo del arado cesaba, estaba aquel trabajo del huerto.

Sabía disponer varias plantas y juntar las semillas ocultas en la tierra y de manera apropiada hacer ceder los ríos vecinos al rededor. Aquí hortalizas, aquí las ramas de la acelga que se esparcen anchamente y una fecunda acetara y malvas y helenios verdeaban, aquí pastinaca y el puerro que debe el nombre a la cabeza y el agradable descanso de los nobles alimentos, la lechuga y crece en profundidad la raíz y la pesada calabaza se achica desde el ancho ciente.

Pero esto no era del señor (en efecto ¿quién más que él lo arreglaba?), sino que era cosecha del pueblo, y con las nonas portaba en el hombro la venta hacia la ciudad: de ahí a casa regresaba con la espalda liviana, con paga pesada, rara vez acompañado por mercadería del mercado urbano. La cebolla roja y la superficie del puerro cortado dominan el hambre y el mastuerzo que arruga la cara con la agria mordida y endiva y col rizada que vuelve a llamar la locura de Venus.

Entonces, también había entrado al huerto meditando algo del estilo.

Y primero, habiendo excavado la tierra levemente con los dedos, sacó con gruesas fibras cuatro ajos, de

ahí arrancó elegantes tallos de perejil y ruda que causa agarrotamiento y cilantros, temblando en un delgado hilo. Cuando obtuvo éstas, se sentó al alegre fuego y con clara voz llamó a la sirvienta al mortero.

Luego una a una arranca las cabezas del nudoso cuerpo y los desviste de la piel superior y lo rechazado esparce por todos lados y lo tira al piso. Moja con agua el bulbo conservado de la planta y lo arroja al hueco círculo de la piedra. En éstos esparce granos de sal, agrega queso, duro por consumirse toda la sal, derrama las mencionadas hierbas por arriba y con la mano izquierda bajo la hirsuta ingle sostiene el vestido: con la derecha primero muele con el pistilo los ajos ardientes, luego igualmente frotaba todo en jugo mezclado.

Movía la mano en círculos: paulatinamente una a una pierden su propia fuerza; el color de muchos pasa a ser uno, y no todo verde, pues los fragmentos de leche se oponían, y no nítido como la leche porque era cambiado por las hierbas.

A menudo el vapor hiere las narices abiertas del varón y daña con el chato rostro el almuerzo, a menudo con el extremo de su mano seca los ojos lacrimantes y furioso dice improperios al inmerecido fuego.

El trabajo procedía y ya no áspero como antes sino que más pesado el pistilo iba lento en el círculo. Así pues instila gotas de aceite de oliva y vierte por arriba de sus fuerzas exiguo vinagre y nuevamente mezcla el trabajo y mezclado lo retoma. Sólo entonces con dos dedos circunda todo el mortero y reúne en un solo globo las diferentes cosas, para que tenga el aspecto y el nombre del moretum terminado.

Entre tanto, Síbale, también aplicada, descubre el pan, que saca con las manos contento, y echado ya el temor del hambre y seguro hacia el día, Sínilo rodea sus piernas con análogas sandalias y cubierto con un gorro reúne los novillos obedientes atados bajo los yugos y avanza hacia los campos y pone el arado en la tierra.”

Receta adaptada:

Ingredientes (2-3 personas)

- Queso de cabra desmenuzado
- Rama de apio
- Rama de cilantro
- Rama de hinojo
- Rama de romero
- Hojas de menta

- Dos dientes de ajo
- Aceite de oliva virgen
- Vinagre de vino

Elaboración:

La elaboración de este plato no tiene ninguna complicación pues se trata de una pasta de queso con verduras y hierbas aromáticas. Los pasos son los siguientes:

- Colocar en un mortero el hinojo, el cilantro, la menta y los ajos, y machacar hasta que vaya adquiriendo forma de pasta.
- Añadir la sal poco a poco y seguir machacando la pasta.
- Incorporar el aceite muy lentamente para emulsionar bien la mezcla.
- El queso, igual que el aceite, conviene añadirlo en pequeñas cantidades, pues así controlamos en todo momento cómo va quedando la pasta.
- Se añade la menta, más queso, vinagre de vino y aceite, machacándolo hasta que quede una pasta uniforme y de un solo color, tal y como dice Virgilio.

BIBLIOGRAFÍA

- AAVV. CONVIVIUM. *El arte de comer en Roma*. MAR Museo nacional de Arte Romano. Mérida 1993
- APICIO. *El arte de la cocina. De re coquinaria. Recetas de la Roma imperial*. Barcelona 2007
- CORBIER, M. *El haba y la morena: jerarquías sociales de los alimentos en Roma. Historia de la alimentación*. TREA, 2004.
- ATTILIO A. *De Re Coquinaria: Antología de recetas de la Roma imperial*. Marco Gavio Apicio. Barcelona 2006
- DUPONT F. *Gramática de la alimentación y las comidas romanas. Historia de la alimentación*. TREA, 2004.
- GAMSEY, P. *Las razones de la política: abastecimiento de alimentos y consenso político en la Antigüedad. Historia de la alimentación*. TREA, 2004.
- ANDRÉ, J. *L'alimentation et la cuisine à Rome*. Les Belles Lettres. Paris, 2009
- SOLIAS J.M. HUÉLAMO J.M. *La cuina romana per descobrir i practicar*. Farell . Barcelona 2011.
- PANIAGUA, AGUILAR, D. *El panorama literario técnico-científico en Roma (siglos I-II D.C.) "ET DOCERE ET DELECTARE"*. Salamanca 2006
- PETRONIO. *El Satiricón*. Editorial Gredos Madrid 1988.

INTERVENCIÓ DE RESTAURACIÓ

sobre les RAJOLES de la CAPELLA del SANT CRIST del CEMENTERI

Laia Fernández Berengué,
Jordi Riera Zornoza

Abstract: Después de determinar la urgencia de una actuación en la Capilla del Santo Cristo del Cementerio, se lleva a cabo una intervención integral. Dicha intervención incluye la restauración del zócalo de azulejería que ocupa el perímetro de la Capilla.

La restauración ha incluido el arrancamiento de los azulejos, su desalado, limpieza, unión de fragmentos y reintegraciones. Una vez estabilizados los azulejos y aislados los muros para proteger de las filtraciones de humedad, se han recolocado en el lugar que ocupaban.

Abstract: *The Saint Christ of the Cemetery Chapel was in an urgent need of a complete intervention of conservation. This intervention includes the restoration of the tiling baseboard located at the Chapel's perimeter.*

First it was necessary to remove the tills from the wall. Then we proceed with a demineralization, a mechanical cleaning and the repair of the tills. Once the tills were stabilized and the walls isolated to prevent water filtrations, they have been relocated in their original place.

Introducció

El conjunt de rajoles que ens ocupa es localitza al sòcol de la Capella del Sant Crist del Cementeri, a l'església de Santo Domingo, situada a Dalt Vila (fig. 1). Es tracta d'un sòcol de 1,20 m d'alçada que ocupa una superfície total de 29,98 m², que combina rajola valenciana de principis del segle XX amb un conjunt de cinc plafons figuratius que daten del segle XVIII.

La decisió d'intervenir sobre aquests elements es va prendre després de l'esfondrament de la coberta i sobrecoberta de l'entrant oest de la Capella, l'any 2011. Es varen fer evidents les mancances d'estabilitat de les estructures i els greus problemes de filtracions d'aigua, que també provocaren deformacions i bombaments al conjunt de rajoles del sòcol i al paviment, entre altres problemes.

Tot i que aquest article es centra en la restauració del sòcol enrajolat, hem de destacar que es tracta d'una actuació integral de recuperació de la Capella, on s'ha fet un sanejament total de murs i

Fig. 1: Vista exterior de la capella

paviments i una renovació de les instal·lacions i de la fusteria. El principal problema de la Capella era la humitat, que apareixia tant per capilaritat, a través dels murs i el paviment, com per condensació deguda a problemes de ventilació. Aquesta elevada humitat va provocar, com ja hem dit, greus movi-

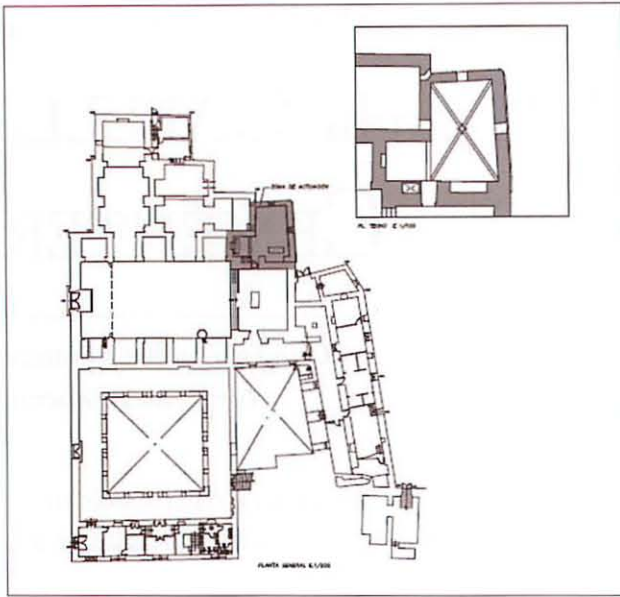

Fig. 2: Plànol de la capella i localització dins l'església

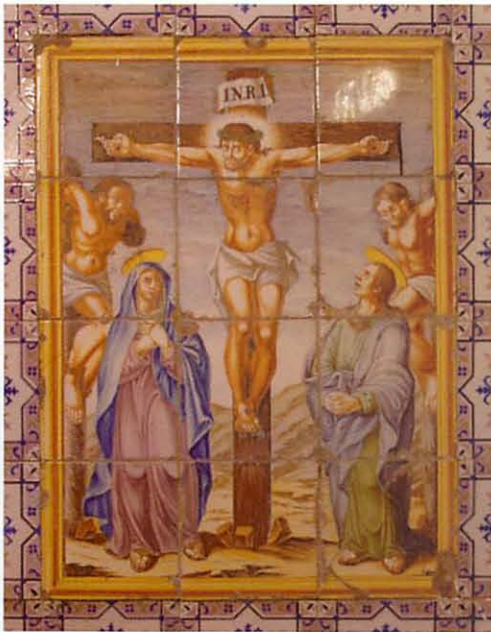

Fig. 4: Detall d'un dels plafons figuratius

ments dels enrajolats del sòcol i el paviment, però també va afectar als murs i a les imatges de culte que hi eren ubicades i va afavorir l'aparició d'insectes xilòfags.

1. DESCRIPCIÓ

La Capella (fig. 2) és una estança de 48,17 m² en forma d'L, de sostre alt i voltat amb arcs apuntats, amb un terra de rajola hidràulica que combina quadres blancs i negres i un sòcol de 1,20 m d'alçada, que ocupa una superfície de 29,98 m², conformat

Fig. 3: Vista del sòcol i del paviment abans d'intervenir

per un total de 694 rajoles (fig. 3). Aquestes són de ceràmica vidriada policromada, de 20x20cm de superfície i 1,5 cm de gruix, en la seva majoria amb esquema geomètric que forma motius vegetals en negre, blau i ocre, en dues tonalitats, blava i rosada, sobre fons blanc. Dins del conjunt del sòcol hi ha cinc composicions figuratives amb els temes dels Misteris Dolorosos del Sant Rosari. Cada composició té unes dimensions de 82x61 cm, està formada per 4 fileres de 3 rajoles cada una de 20x20 cm de superfície i 2 cm de gruix (fig. 4).

2. ESTAT DE CONSERVACIÓ

Les principals patologies que afectaven els murs de la capella eren la humitat i les migracions salines, que varen produir la degradació i deformació dels morters. La pressió dels morters sobre la rajola ha provocat esquerdes, fragmentació i pèrdues de suport ceràmic i de vidriats a diferents nivells. La pasta ceràmica salinitzada afavoreix que les sals aflorin cristal·litzades a través dels trencs i esquerdes. Això ha provocat més fractures, desprendiments del vidriat i debilitat del suport en els casos més extrems (fig. 5). La cristal·lització de sals també a la pasta ceràmica ha ocasionat descohesió de les pastes a les zones més afectades, deixant el suport debilitat i fràgil.

L'estat de conservació de les rajoles varia en funció de la seva ubicació en els diferents murs. Es pot observar una major afectació als murs que donen a

Fig. 5: Cristallitzacions salines entre les esquerdes del vidriat

Fig. 6: Bombaments i desprendiments

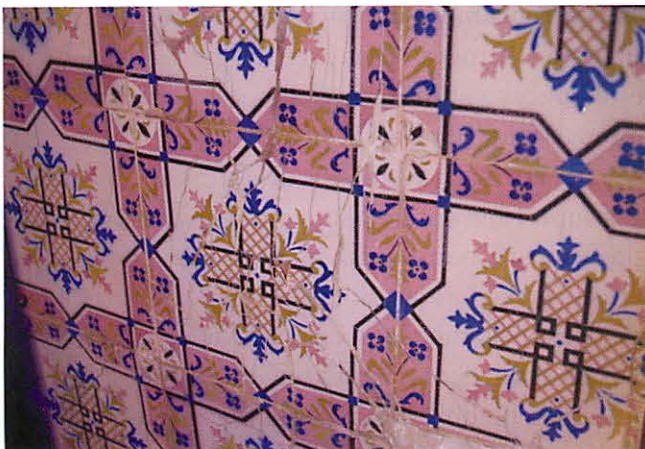

Fig. 7: Fractures i fissures causades pels moviments del mur

l'exterior. Donat que el nivell del carrer és més elevat que el de l'interior de la capella, les filtracions d'aigua eren constants i difícils de controlar.

L'ús de diferents tipus de morter, tant per a la col·locació de les rajoles en origen com per a reparacions posteriors ha provocat tensions i diversitat de comportaments de les peces durant el tractament.

Les principals alteracions que trobem son:

- Bombament dels panys, sobre tot a la part inferior (fig. 6).
- Esquerdes i fractures (fig. 7).
- Pèrdues de material parcials o totals, tant del suport com de la capa de vidriat (fig. 8).
- Elevada presència de sals als morters i pastes.
- Descohesió de les pastes i pèrdua d'adherència dels vidriats.
- Disgregació de morters.
- Reparacions anteriors, més o menys barroeres.
- Importants dipòsits superficials de pols, de sutge i de cera d'espelma (fig. 9).

L'objectiu principal de la intervenció és aconseguir reduir la presència d'humitat filtrada o condensada dins la capella. Per a aconseguir-ho es proposa un sanejat total dels murs i del paviment, canvi dels tancaments i el disseny d'un sistema de ventilació de la sala i del sòcol.

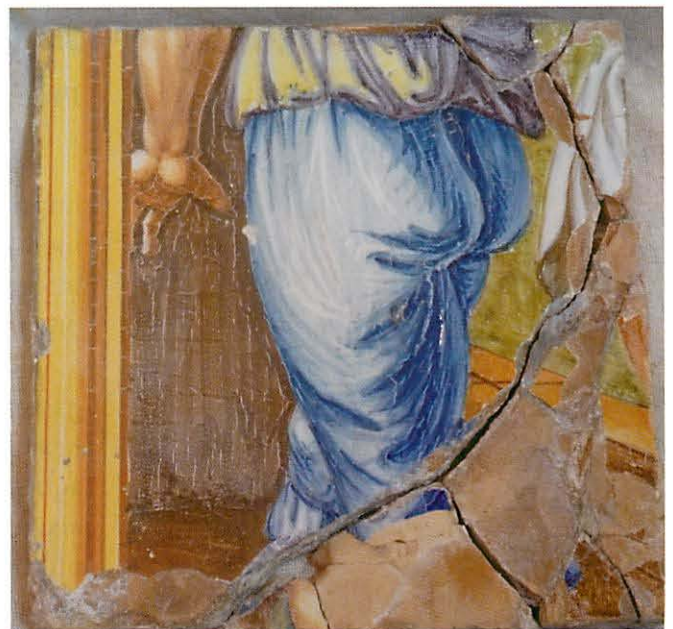

Fig. 8: Llacunes del suport ceràmic i del vidriat

Fig. 9: Taques de cera

Fig. 11: Procés d'engassat

Fig. 12: Arrencament dels plafons ceràmics

Fig. 10: Protecció dels plafons figuratius amb paper japonès

3. PROCÉS D'INTERVENCIÓ

3.1. Documentació

Es fa un estudi preliminar del sòcol de rajoles per tal de determinar les característiques dels materials, les tècniques de fabricació i el seu estat de conservació. Es realitzen fotografies, diverses proves de caracterització i mapes d'alteració generals i de detall. Un cop tenim clar quin tipus de material tenim i quina problemàtica presenta, ja es poden prendre les decisions per a la intervenció. A part d'aquesta documentació prèvia, tot el procés ha estat documentat mitjançant fotografies, gràfics, taules i tests de resultats de productes.

3.2. Intervencions in situ

Preparació per a l'arrencament

Per tal de permetre el correcte sanejament dels murs es fa imprescindible l'arrencament de totes les rajoles que conformen el sòcol. Aquest procés comporta un gran risc per a la integritat de les peces ceràmiques i necessita d'uns treballs previs per a preparar-les i protegir-les.

El procés d'arrencament necessita de l'adhesió de teles o gasses a tota la superfície enrajolada i, per a garantir que l'adhesió sigui prou forta i homogènia es fa imprescindible que aquesta superfície estigui neta i lliure de greixos. Es procedeix així a la neteja del sòcol amb aigua desionitzada i sabó neutre, utilitzant quan ha estat necessari dissolvents o eines per a la eliminació mecànica de dipòsits fortament adherits. A l'hora que s'ha fet aquesta neteja s'han anat practicant consolidacions puntuals de vidriats clivellats o parcialment despresos i de

Fig. 14: Eliminació dels morters del revers

les esquerdes tant del suport com del vidriat. En els casos en que la descohesió era més greu s'han fet empaperats puntuals amb paper japonès i resina acrílica. Un cop neta i fixada la superfície s'han protegit els cinc plafons figuratius amb un empaperat total, també amb paper japonès i resina acrílica (fig. 10).

Per a facilitar l'arrencament s'ha dissenyat una divisió del panys del sòcol, per tal de treballar amb plafons de mides més manejables i facilitar tant l'arrencament com el trasllat de les peces a l'espai de treball. Un cop decidida la divisió s'ha procedit a l'engassat, utilitzant gassa de cotó sense blanquejar i la mateixa resina acrílica utilitzada per als empaperats (fig. 11). Cada plafó s'ha numerat per tal de no perdre la ubicació exacta i tenir sempre cada rajola identificada.

Aquest procediment permet mantenir les rajoles fixades en la seva posició un cop separades de la paret i els dona una major resistència a esquerdes i fractures que poguessin derivar del procés d'arrencament.

Arrencament

Un cop engassat el sòcol i marcades les divisions dels plafons es procedeix a la separació de les rajoles de la seva ubicació. Aquest és un procés delicat i perillós, que necessita d'una gran coordinació per part de l'equip d'intervenció. La rajola s'ha de separar de la paret tallant amb unes planxes metàl·liques just per la zona del morter, subjectant amb una planxa de fusta sobre la que descansarà el plafó un cop arrencat (fig. 12 i fig. 13).

Fig. 13: Arrencament dels plafons ceràmics

Fig. 15: Dessalatge per immersió

Fig. 16: Engassat sintètic del revers

3.3. Intervencions a laboratori

Arrencats tots els plafons, s'han eliminat els morters del revers, amb l'ajut d'una microescarpa pneumàtica, de microtorn i de bisturís per a actuacions més delicades (fig. 14). Es dona la volta a cada plafó per a poder intervenir l'anvers, retirant les gasses de protecció i eliminant les restes de resina acrílica amb acetona. Cada rajola es numera individualment per tal de tenir-la localitzada i identificada en tot moment i per a poder-la reubicar al seu emplaçament original.

La dessalinització de les rajoles és un dels procediments més importants de tot el tractament. Ens permetrà eliminar les sals contingudes dins la pasta ceràmica i així evitar més problemes de descohesió, esquerdes, trencaments i desprendiments.

Fig. 17: Aspecte del sòcol de rajoles després de la restauració

Eliminant les sals de les rajoles i practicant un bon aïllament dels murs s'aconseguirà garantir la integritat i conservació del sòcol ceràmic.

Per a dessalar les rajoles es practiquen banys consecutius en aigua desionitzada, seguint un control de mesures de contingut de sals i repetint els banys fins a arribar als nivells de seguretat desitjats (fig. 15). L'assecatge es realitza a temperatura ambient, i amb l'ajut d'aparells deshumidificadors.

En aquest punt ja es pot procedir a la unió de fragments. Les unions del vidriat es fan amb adhesiu nitrocelulòsic, compatible amb el material i fàcilment reversible, i les del suport amb una resina epoxídica. S'opta per a una resina epoxídica degut a la seva elevada resistència i, donat que les rajoles seran col·locades de nou al mur, poden patir un estrès mecànic massa elevat per a un adhesiu més dèbil. La irreversibilitat de la resina epoxi es soluciona aplicant una capa de resina acrílica a la línia de fractura, que aïlla del contacte directe amb la ceràmica. La estabilitat de les rajoles que han estat adherides també es reforça amb un engassat sintètic total o parcial, aplicat pel revers, utilitzant una làmina de tela de fibra de vidre i resina acrílica aplicada a pinzell (fig. 16).

Les reintegracions del suport ceràmic s'han fet amb guix de dentista tenyit amb pigments, per a donar-li un color el més similar possible a la pasta

ceràmica, utilitzant un criteri de diferenciació per desnivell. S'ha decidit no reintegrar les llacunes de vidriat donat que la majoria son de petites dimensions i queden ben integrades amb el color neutre de la pasta ceràmica

3.4. Nova col·locació als murs de la capella

Un cop sanejats i aïllats els murs, s'han pogut recol·locar les rajoles, seguint els esquemes i croquis per a reubicar-les al lloc que els pertoca. La filera inferior de l'enrajolat és la que més pateix per possibles cops o estrès mecànic. Abans de la intervenció ja es podia observar que eren les que presentaven més fractures, així doncs s'ha decidit fer un canvi d'ubicació per a evitar que continuïn sent les que més pateixen. S'ha col·locat la filera inferior de rajoles en el lloc de la immediatament superior, quedant així més protegides, i aquesta ha passat a ocupar la franja inferior. També s'han substituït algunes de les peces originals que estaven massa degradades per a retornar al mur, aprofitant altres peces originals que es conservaven emmagatzemades (fig. 17).

Per a adherir-les s'ha utilitzat un morter de calç tradicional, molt resistent, transpirable i totalment compatible amb els materials que conformen les rajoles. També s'ha dissenyat un sistema de ventilació interna dels murs que evitarà l'acumulació d'humitat i els problemes que en deriven.

“ILLA PLANA”, MÁS DE CIEN AÑOS DESPUÉS

Ana Mezquida,
Jordi H. Fernández

RESUM: El jaciment d'Illa Plana és una de les grans incògnites de l'arqueologia ebusitana, malgrat les diferents intervencions realitzades al llarg del temps. Aquest treball pretén donar a conèixer el seu estat gairebé 110 anys després de la primera campanya duta a terme el 1907.

SUMMARY: *The archaeological site of Illa Plana is one of the great unknowns of the Ebusitana Archaeology, in spite of the various interventions made over time. This work aims to show the actual state almost 110 years after the first campaign carried out in 1907.*

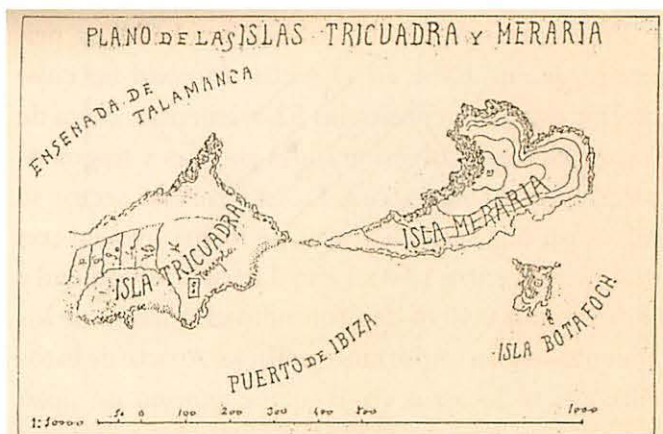
1. ILLA PLANA

La *Illa Plana*, como su nombre indica era una isla de superficie bastante plana, de 500 metros de longitud y 350 de ancho que, junto con *illa Grosa* y *illa Botafoc*, flanquea el puerto de Ibiza en su zona oriental. Actualmente esta isla está unida a tierra firme como resultado de la acumulación de aluviones. Durante el siglo XIX las obras de remodelación del puerto realizadas por el ingeniero Emilio Pou la unieron con *illa Grosa* y ésta a su vez con la de *Botafoc*. Actualmente la isla está totalmente urbanizada, no quedando vestigio alguno de las excavaciones realizadas a principios y mediados del siglo pasado.

2. HISTORIA DE LA INVESTIGACIÓN

Primeras excavaciones

Las primeras intervenciones en la isla fueron llevadas a cabo entre diciembre de 1907 y marzo de 1908 por Arturo Pérez-Cabrero y Tur, uno de los miembros más destacados de la Sociedad Arqueológica

Plano de la Isla (pérez -Cabrero, 1911)

Vista general de Illa Plana (1953)

Ebusitana, después de haber hallado restos de cerámica y fragmentos de cáscaras de huevo de avestruz en su superficie. Las excavaciones fueron sufragadas por el Director de la Sociedad Arqueológica, Juan Román y Calvet.

El mismo A. Pérez Cabrero al explicar los trabajos en Illa Plana, hace referencia a que en los meses de octubre a diciembre de 1909 se continuaron las excavaciones ...*"se efectuaron otros trabajos indagatorios en diferentes puntos de la isla que aun no habían sido excavados y en los que ya habían sido objeto de exploraciones"*.

Los trabajos comenzaron en una zona próxima a Talamanca, donde fue descubierta una sepultura cubierta con cuatro o cinco piedras apoyadas en las paredes de la tumba, construida a su vez con piedras sin unión alguna. El ajuar estaba formado por una copa de vidrio blanco y unas monedas de bronce. Con la esperanza de obtener mejores resultados, la zona de excavación se trasladó al centro de la isla, donde se realizaron zanjas en sentido longitudinal y transversal en diferentes parcelas, que fueron divididas en seis y denominadas con letras griegas (*alfa, beta, gamma, delta, lambda, pi*).

En el transcurso de los trabajos se halló, en primer lugar, un aljibe en el sector *lambda* en cuyo interior estaban depositadas 52 osamentas, cerca de él aparecieron también grandes piedras y fragmentos de huevo de avestruz. En este mismo sector se excavaron una serie de hoyos de forma ovoidal con una anchura entre 1,60 x 1 m y 1 m de profundidad y 1 x 0,5 m por 0,40 m de profundidad, además de los cimientos de un importante edificio. Aparte de estos hallazgos se localizó en el sector *gamma* un pozo excavado en la roca de 9 metros de profundidad y 1,5 m de diámetro. Éste se encontraba relleno por varias capas de piedras y tierra de espesor variado, bajo las que aparecieron varias estatuillas de barro cocido a distintas profundidades. En sus proximidades se hallaron también fragmentos de otras figuras.

A poca distancia de este pozo, en el sector *delta*, se encontró otro similar, abierto también en la roca y en el que sólo se hallaron restos humanos sin cerámica ni objetos votivos. Próximo a este segundo pozo se excavaron tres hoyos de forma cuadrangular, dos de dimensiones parecidas a los hallados en la zona *lambda*, y un tercero mucho mayor con unas medidas de 2,10 x 0,90 m y 1 m de profundidad.

Mañá de Angulo, Miriam Astruc y Portmany en Illa Plana (1953)

Cerca del mar, a unos 80 metros de estos hallazgos, en el sector *pi*, se halló un rectángulo de 2,10 m por 8,40 m cuyo fondo se encontraba enlucido. En el centro se conservaba la base rectangular de una columna cuadrangular de un metro y a 1,80 m de distancia una piedra también cuadrangular de 80 cm. En la excavación del rectángulo se encontraron cinco osamentas y fragmentos cerámicos, que el excavador define como *"difíciles de precisar"*. En las inmediaciones apareció también un capitel de estilo dórico del mismo tipo de piedra y dimensiones que la base, que permiten pensar que éste podría corresponder a la columna del rectángulo. Esta estructura fue interpretada por Pérez-Cabrero como los restos de un templo fenicio al aire libre donde se realizarían sacrificios a alguna divinidad.

En la zona entre el aljibe (zona *lambda*) y el templo (zona *pi*) se excavaron dos inhumaciones. Una en muy mal estado de conservación con muchos clavos de hierro y algunas piedras sobre la cabeza. La otra, mejor conservada, contenía un esqueleto tendido sobre el lado izquierdo, la cabeza al medio día y los pies al norte, en cuya sepultura además de algunas piedras y conchas de caracoles, apareció

Área de excavaciones (sectores D y E. 1953)

un objeto de barro de forma lenticular perforado en su centro, probablemente un “pondus”.

Por último, en la zona *alfa* que linda con el mar, apareció un yacimiento de *murex trunculus* mezclado con alfarería fenicia y griega y monedas púnicas.

Excavaciones de Mañá de Angulo y Miriam Astruc

Habrà que esperar hasta el año 1953 para que se realicen nuevas intervenciones en la isla. La rápida urbanización que estaba sufriendo toda esta zona motivó que el entonces Director del Museo Arqueológico, D. José María Mañá, en colaboración con la arqueóloga francesa Miriam Astruc, se planteara realizar una nueva intervención a fin de contrastar los datos obtenidos por las excavaciones de Pérez-Cabrero. Sin embargo, la existencia de una viña que ocupaba gran parte del área excavada en 1907, impidió que se pudiera trabajar en la misma zona, por lo que Mañá tuvo que limitarse a excavar en un sector limítrofe, sin poder corroborar los datos obtenidos

en las campañas de principios de siglo, a excepción del llamado “templo fenicio”. Las zonas excavadas se dividieron igualmente en sectores (A, B, C, D, E) y en ellas se documentaron una serie de pequeños hornos, diversas sepulturas excavadas en la tierra a poca profundidad y un conjunto de fosas excavadas en la roca cubiertas con piedras y lajas.

En el sector A se encontró la estructura rectangular pavimentada sobre la roca con una orientación E- W y rodeada de muros de piedra poco cuidados que había sido descubierta en los trabajos de 1907. La nueva excavación de estos restos permitió comprobar que el supuesto “templo fenicio”, se trataba en realidad una cisterna de época romana.

Por otro lado, en el sector B, situado al lado de la valla de cierre de la viña se localizó una pequeña necrópolis de sepulturas excavadas en la tierra y en la roca. Eran fosas sencillas, de forma más o menos ovalada, con una orientación E-W y unas dimensiones de entre 2 y 1,60 m de longitud por 0,55 y 0,30 m de ancho. Se hallaban tapadas con piedras y losas y en ellas no se encontró ningún elemento de ajuar que ayudara a su datación. Del conjunto de fosas desta-

caban las tumbas 1 y 7 que se encontraban mucho más superficiales y sin ningún tipo de cubierta.

En el sector D, situado entre la viña y el camino, se realizaron diversas zanjas de excavación en las que se documentaron varios estratos de tierras quemadas, cerámicas de época romana y árabe, así como abundantes fragmentos de hierro y restos de un pequeño muro de 1,70 m de longitud, debajo del cual se descubrieron una serie de hornos circulares. El mejor conservado presentaba unas medidas de 0,58 m de diámetro y una profundidad máxima de 0,58 m.

Por último, en el sector E, al lado del sector D entre el camino y la playa, aparecieron tres enterramientos más. Se trata de fosas excavadas en la tierra, algo más profundas que las tumbas 1 y 7 pero que conservan algunos clavos y en una de ellas, junto a los huesos, aparecieron fragmentos de madera que bien pueden ser interpretados como restos de un ataúd.

Trabajos posteriores

Desde entonces *Illa Plana* no ha sido objeto de otras intervenciones a excepción de la prospección llevada a cabo en 1988 por Vicente Marí y Esther Hachuel, mediante un sistema de comprobación de la resistencia eléctrica del terreno a fin de poder localizar anomalías o las estructuras que pudieran haberse conservado, y comprobar los datos de las antiguas excavaciones, sin que se produjeran novedades. El resto de estudios relacionados con el yacimiento se han limitado al análisis de las terracotas por parte de M.E. Aubet (1969) y de Aubet y Ferron (1974), además de reflexiones o comentarios sobre el yacimiento en diversos estudios de carácter más amplio. Por último, Esther Hachuel y Vicente Marí (1988), en un trabajo monográfico sobre el yacimiento, proponen una interpretación y propuesta de análisis del santuario de *Illa Plana*.

3. EL YACIMIENTO: FASES

Las excavaciones realizadas durante el pasado siglo permiten diferenciar varios momentos de ocupación de la isla con funciones distintas.

Un primer momento, fechado a fines del siglo VII-VI a.C., en el cual la isla tendría carácter de lugar sagrado en relación con el primer núcleo fenicio establecido en Ibiza, como lo demuestra la presen-

Vista de la cisterna (1953)

cia de las terracotas aparecidas en superficie fuera del pozo. Los fenicios solían situarse al colonizar un territorio, en alguna pequeña isla frente a la costa, y en algunos casos estos asentamientos perduraron en el tiempo, sin embargo la estancia en *Illa Plana*, no se prolongó mucho, su topografía que dificulta el control del mar pudo ser una de las causas. A un segundo momento de frecuentación y perduración de la tradición sagrada de la isla, durante los siglos VI-V a.C., corresponderían los exvotos encontrados en el *bothros*.

A un periodo posterior, ya de época romana, correspondería la pequeña necrópolis de fosas excavadas en la tierra y cubiertas con piedras y lajas que excavó Maña de Ángulo, así como la tumba hallada en las excavaciones de Pérez-Cabrero que contenían como elemento de ajuar una copa de vidrio y unas monedas. Por desgracia, las monedas, que hubieran permitido una datación precisa, no llegaron a ingresar en el Museo. La presencia de la copa permite una datación en torno al siglo III d.C.

También de época romana son seguramente los dos pequeños hornos circulares, en torno a los cuales se encontró cerámica de éste momento. Estos

hornos podrían estar relacionados con el yacimiento de *murex trunculus* hallado en sus inmediaciones, y la posible explotación de la púrpura en este sector, aunque también cabe la posibilidad de que estuvieran relacionados con alguna actividad marinera, como la reparación de embarcaciones, dada la gran cantidad de clavos de bronce y fragmentos de hierro aparecidos en la zona.

De época romana, sin que se pueda precisar más, debido a la pervivencia o reutilizaciones posteriores de este tipo de estructuras, son también los restos de la cisterna, interpretada en principio como “templo fenicio”.

Posteriormente, la isla fue utilizada como lugar de enterramiento desde época medieval en adelante, así lo demuestran los hallazgos de varias fosas excavadas en la tierra muy superficiales, que aparecieron sin ningún tipo de ajuar. También se sabe que la isla fue utilizada como lazareto y junto a ella los barcos debían de pasar la cuarentena antes de poder desembarcar en Ibiza, a fin de evitar posibles contagios. Por otro lado, a lo largo de los siglos XV, XVI y XVII, Ibiza sufrió diferentes epidemias de peste, por lo que no puede descartarse que alguna de las tumbas pueda corresponder a personas afectadas por la enfermedad o fallecidas durante el periodo de cuarentena o por cualquier otra causa. Además, en *illa Plana* recibían sepultura los marineros ahogados, a los cuales podrían corresponder algunas de las tumbas que aparecieron con clavos y fragmentos de madera posiblemente de los ataúdes.

4. LOS MATERIALES Y EL SANTUARIO

Las excavaciones llevadas a cabo en la isla proporcionaron materiales de diverso tipo, fragmentos de huevos de avestruz, cerámicas, hierros, bronce, monedas, y anzuelos, pero sin duda, el conjunto de terracotas es el más destacable. La mayoría de estos materiales, a excepción de las figuras están en paradero desconocido o no han podido ser identificados y las descripciones que sobre ellos tenemos son muy escasas por lo que la información que éstos nos hubieran podido proporcionar se ha perdido.

Del conjunto de terracotas encontradas podemos establecer dos grupos bien diferenciados de distinta filiación y cronología: el grupo de figuras a molde hallado en los alrededores del *bothros* y el

Figuras halladas en el yacimiento

conjunto de figuras a torno encontradas en su interior.

El primero está formado por piezas de estilo orientalizante, que podemos encontrar también en otros yacimientos como la necrópolis del *puig des Molins*. Dentro de este grupo podemos diferenciar tres tipos de figuras:

- De filiación sirio-palestina y chipriota: De este tipo se encontró una única pieza, se trata de una figura femenina del tipo de “venus desnuda” con los brazos fragmentados en dirección a los senos o abdomen. De facciones poco nítidas y aristas marcadas en el cuerpo. Este tipo de diosas desnudas con connotaciones fertilísticas aparecen en Monzia, Nora, Sulcis y Tharros y se fechan en el siglo VII-VI a.C. La mayoría de los investigadores coinciden en que representan a Astarté, divinidad ciudadana de Sidón y Tiro, adorada también en Chipre.
- Figuras de estilo egiptizante, todas ellas masculinas que corresponden a piezas diversas y de distinto tamaño, de las que no tenemos ningún ejemplar completo, tan sólo se conservan 13 fragmentos de cabezas, brazos, pies, torsos, fragmentos del pelo o del ojo, sin que podamos saber si este hecho es el resultado de una mala conservación o de algún tipo de ritual. De este tipo de piezas, de las que encontramos paralelos en Sicilia y Cerdeña, podemos establecer dos variantes:
- Figuras masculinas de bulto redondo, de facciones nítidas, en algún caso cubierta con el *klast* y vestida con el *schenti* o faldellín egipcio. Presenta un brazo estirado y pegado al cuerpo, el otro doblado sobre el pecho y los pies en posición de

marcha. Son piezas de factura más cuidada. De este tipo el Dr. Tarradell realizó, basándose en los fragmentos encontrados y paralelos del Mediterráneo, una reconstrucción ideal de cómo debía ser la figura.

- Figuras masculinas desnudas, de factura más tosca. Presenta, al menos, uno de los brazos doblado sobre el pecho y los pies juntos.

En cuanto a la cronología de estas piezas podemos fecharlas por paralelos a fines del siglo VII y mediados del VI a.C., aunque algunos ejemplares han sido datados en el siglo V a.C.

- Figuras en cama o yacentes fabricadas a mano. Estas piezas, de las que solo se tienen tres fragmentos, aparecen tumbadas en la cama tapadas con una manta. El lecho es simplemente una placa rectangular con cuatro patitas. Los fragmentos que se conservan de la cabecera permiten ver que tenían almohadas, decorada en ocasiones con pintura roja a bandas. No se han encontrado en otros yacimientos y desconocemos paralelos en el Mediterráneo. En cuanto a su interpretación se ha planteado la posibilidad de que representen enfermos o parturientas dado el vientre abultado de una de las figuras, esta última posibilidad encajaría mejor con el resto de material aparecido en *Illa Plana* por sus connotaciones fertilísticas.

El estudio de estas figuras, que se fechan entre los siglos VII-VI a.C, y que podemos incluir dentro del ámbito de la colonización fenicia en Occidente, permite pensar que en *Illa Plana* hubo una primera etapa de visitas esporádicas relacionadas con la sacralización del lugar y su carácter fundacional, sin que podamos hablar, de momento, de la existencia de un santuario propiamente dicho.

El segundo grupo de figuras está formado por 30 piezas enteras y 3 cabecitas. Estas terracotas están realizadas a torno, posteriormente se le añaden los brazos, se perfilan los ojos, la boca, la nariz y los órganos sexuales mediante una incisión, una perforación o la colocación de un pegote de barro. En general más que representar al cuerpo humano lo simbolizan.

Este grupo ha sido estudiado por los Dres. Aubet y Ferron quienes han establecido 4 tipos, de los que no todos están documentados en Ibiza. Dentro de

cada uno han diferenciado una serie de variantes o subtipos según la forma de la cabeza, brazos y el sexo, únicos elementos tratados en las figuras.

De los grupos que encontramos en *Illa Plana* el primer tipo estaría formado por figuras de cuerpo acampanado, con la cabeza de forma cilíndrica separada del cuerpo por una carena. Los brazos plegados sobre el pecho en posición de orante con la palma hacia fuera, o con un brazo alzado para sostener una lucerna de picos en la cabeza. También, aunque es menos frecuente, existen ejemplares que tienen el otro brazo estirado horizontalmente para sostener una segunda lucerna sobre el hombro. Son piezas con variedad en las pastas, éstas pueden ser de buena calidad, bien depuradas, con desgrasante pequeño o toscas y mal depuradas, pero en ambos casos presentan una buena cocción. Lo más característico de esta serie es la policromía, especialmente por los motivos que se repiten de forma idéntica en todas las piezas que la llevan. Es una decoración en tono rojizo de seis trazos cruzados a modo de estrella en la parte superior de la cabeza, como si fuese un birrete, y una franja en torno al cuello a modo de collar. Además aparecen en ambos lados de la figura dos bandas verticales que en la parte superior se unen al collar, si éste existe, y en la inferior desciende hasta la base de la figura, cruzándose en el pecho. Este tipo, del que tenemos representaciones femeninas y masculinas, tiene su origen en Chipre y aparece en Cartago, Cerdeña e Ibiza, con cronologías desde el siglo VII-V a.C.

El segundo tipo estaría formado por piezas de cuerpo cilíndrico con cabeza globular o tronco-cónica. Tienen una pasta porosa con desgrasantes gruesos y una factura poco cuidada. No presenta variantes y solo aparecen en Bithia e Ibiza, sin que podamos dar una cronología precisa por falta de datos. De este tipo solo se conservan tres figuras, dos masculinas que parecen estar sujetando unas lámparas en sus manos y un ejemplar femenino con el brazo derecho doblado sobre el abdomen bajo los pechos y el izquierdo, aunque fragmentado, debía tener la misma posición.

Del tercer tipo, que se caracteriza por tener un cuerpo ovoide con marcado carácter local frente a la tradición chipriota, se recuperaron diez piezas y tres cabecitas. Todas ellas son masculinas y todas, a excepción de una, apoyan una o las dos manos sobre el órgano sexual. Son el grupo más homogéneo en

cuanto a las pastas, bien depuradas, a la cocción que es buena y al tratamiento de la figura. Tienen la cabeza globular y podemos encontrar piezas con rasgos faciales que recuerdan a un ave más que a una persona y otras más naturalistas con los labios gruesos que recuerdan rasgos negroides. El grupo de figuras con cabeza de pájaro, del que se conservan 6 ejemplares, presentan los ojos perforados en forma alargada y la nariz prominente en forma de pico. Cuando existe la boca es un agujero cuadrangular u oval. Como innovación estas figuras tienen representadas las cejas mediante un añadido tubular de barro. En ocasiones llevan una plaquita de barro en la cabeza a modo de birrete. Algunas tienen en la parte posterior una ranura, por lo que varios autores han planteado la posibilidad de que fueran recipientes para libaciones a través del pene, sirviendo la ranura de la parte posterior para introducir el líquido. Pero un examen detallado de las piezas permite ver que en realidad el órgano sexual no está perforado.

Del grupo de rasgos negroides hay tres ejemplares, todos presentan un birrete y los rasgos faciales representados mediante "pegotes" de barro. Los ojos y las orejas son como botones y la boca está realizada mediante una perforación que se rodea de tiras de barro como si de unos labios gruesos se tratase, lo que le ha valido el calificativo de cabeza con rasgos negroides. Todas las figuras de este tipo, con cabeza de pájaro o negroides, llevan una especie de collar realizado con una tira de barro, de sección circular que en la parte anterior presenta unos colgantes que le dan un aspecto de bufanda.

Estas terracotas aparecieron en el interior de un pozo o *bothros*, lugar donde se depositan los exvotos del templo durante un lapso de tiempo, ya sea por un cese del santuario o por un exceso de exvotos en el mismo.

La existencia de un *bothros*, siempre ligado a la presencia de santuarios, unido a la estandarización de las figuras encontradas en él, así como a la exclusividad de las mismas para *Illa Plana*, ya que no han aparecido en otros yacimientos de la isla, hecho que puede ser interpretado como el resultado del monopolio que ejercían los sacerdotes sobre los exvotos y ofrendas, permite plantear la posible existencia de un santuario en la isla aunque los restos de éste no hayan sido localizados. Por otro lado, algunos investigadores han sugerido la posibilidad de que los res-

tos que halló Pérez-Cabrero en su excavación y a los que definió como "los cimientos de un importante edificio", sin otros datos, pudieran corresponder al santuario.

El estudio de las figuras permite diferenciar varias fases de utilización del lugar sagrado. La primera fase, siglo VI-inicios del s. V a.C. estaría marcada por la utilización de las terracotas acampanadas sencillas, con representaciones tanto femeninas como masculinas y con dos tipos de producciones, una de mayor calidad que otra.

La segunda fase de mediados del siglo V a.C. vendría representada por las terracotas de forma acampanada y cilíndrica portando lucernas, produciéndose un aumento de las figuras de sexo masculino frente a las femeninas y manteniéndose las diferencias en las producciones: una de mayor calidad correspondiente a las piezas acampanadas y otra de menor calidad correspondiente a la forma cilíndrica. La tercera fase dentro del siglo V a.C. estaría representada por las piezas de tipo ovoide, todas masculinas, como única representación de la fertilidad. En este último periodo se produciría, posiblemente, el cierre del santuario y la colocación de los exvotos en el *bothros* a fines del siglo V a.C.

No se sabe con certeza a que divinidad estaba dedicado el santuario, se han barajado la posibilidad de que fueran Bes, Eshmun y Adonis. Pero si tenemos en cuenta que las figuritas son interpretadas como representaciones de devotos y no de divinidades, resulta difícil establecer un culto a una divinidad concreta basándose solo en los materiales encontrados, lo que sí parece indicar el análisis de estas piezas es que se trataba de un culto de carácter fertilístico.

BIBLIOGRAFÍA

- FERRON, J. Y AUBET, M^o E.: "estatuillas de crantes del mundo cartagines: tipología y cronología. Trabajos de Prehistoria, 31. Madrid 1974. Pàg 25-376.
- FERRON y AUBERT, 1974: Orants de Carthage. Cahiers de Byrsa. Serie Monographique. Vol VI. 2 vols.
- HACHUEL, E. y MARI V. (1988): El santuario de la Illa Plana(Ibiza). Una propuesta de analisis. TMAI n° 18. Ibiza.
- MAÑÁ de ANGULO, J.M.: La Isla Plana, Revista Ibiza, n^o2, 2^oepoca.1995. Pàg 16-20.
- RAMÓN, J. 1985: Els monuments antics de les Illes Pitiüses. Guia Històric-arqueològica. Servei Tècnic d'Arqueologia. Eivissa 1985.
- ROMAN FERRER, C (1913): Antigüedades Ebusitanas. Barcelona.

LA ZONA MINERA DE S'ARGENTERA ISLA DE IBIZA (ISLAS BALEARES)

Marcus Heinrich Hermanns

Instituto Arqueológico Alemán

marcus.hermanns@dainst.de

El objetivo del proyecto arqueominero iniciado en el año 2010 es realizar un estudio diacrónico de la minería de la galena argentífera en la isla de Eivissa. Con este fin se llevaron a cabo diversas campañas de prospección y se realizó un reconocimiento topográfico del yacimiento minero de s'Argentera en el nordeste de la isla. El proyecto tiene además otro enfoque, que consiste en identificar la signatura del yacimiento minero a través de pruebas del material y de su análisis químico e isotópico, para así compararlo con los análisis del material de plomo / plata presente en objetos con clara procedencia arqueológica, sobre todo objetos datados y con una estratigrafía. A través de los resultados analíticos y arqueológicos del terreno será posible en un futuro próximo hacer un planteamiento cronológico-histórico de la minería ibicenca en la Antigüedad y determinar el papel que jugaba la isla dentro de las redes comerciales del Mediterráneo occidental, no solo como punto de apoyo y de (re)distribución de productos sino también como productora de recursos, en este caso mineros, propios.

En la Isla de Eivissa se conocen cuatro afloramientos de galena (además de cuantiosos yacimientos de hierro e incluso algunos de lignito), de los cuales la zona minera del Puig de s'Argentera es el yacimiento minero más importante. El mineral de galena (PbS) se halla acompañada por baritina (BaSO₄) (Nottes, 1979; Rangheard, 1985; Kraßmann, 1995: 139s).

La zona está situada en el nordeste de la isla, aproximadamente a 5 km al norte de Santa Eulària, lindando con la carretera PM-810 que conduce a Sant Carles y la carretera que lleva a Es Canar. La concentración de estructuras mineras actualmente visibles están en la parte nororiental del Puig de s'Argentera (altura 125 m); más al este se encuentra

la zona minera de Can Miquelet. Dispersos entre ambas áreas encontramos diversos restos mineros como pozos, rafas, zonas derrumbadas, balsas de agua y otras infraestructuras mineras (Fig. 1).

El estudio del patrimonio minero-histórico ibicenno no solo es importante por lo que representa para la historia minera local, sino también por su componente socio-cultural. Durante el auge de la actividad minera, a finales del siglo XIX y principios del XX, alrededor de 200 personas obtuvieron trabajo en las minas (Cirer, 1986; 2009; Mari Cardona, 2007), por lo que estas minas eran la única fuente de ingresos además del trabajo agrícola y la actividad intermitente en las salinas. El filólogo alemán Walter Spelbrink relata que durante su estancia en Ibiza la aldea de Sant Carles había perdido toda su importancia debido al cierre de las minas diez años antes (Spelbrink, 1936: 197, 206).

Pequeña reseña histórica de la explotación minera en el Puig de s'Argentera

La zona minera "Cerro de la Argentera" fue descrita sumariamente por Stefan W. Meier (Meier, 1995: 62 s.) en su trabajo de síntesis sobre la minería del plomo en la Antigüedad. Al igual que otros autores (p.e. Nottes 1979: 23), también él supone que hubo un largo periodo de explotación – algunos autores suponen incluso una explotación que se remonta hasta al siglo VII a.C. (Gómez Bellard *et al.* 2005: 28). Sin embargo, en las referencias sobre los recursos (sobre todo agrarios y marinos) que ofrecía la isla de Eivissa en la Antigüedad, y concretamente en época púnica, durante mucho tiempo no se hizo ninguna mención a la explotación minera (Costa, 1998; Díes Cusí *et al.*, 2005; Gómez Bellard *et al.*, 2005 – al contrario, véase Ramón 2013). Al igual que en

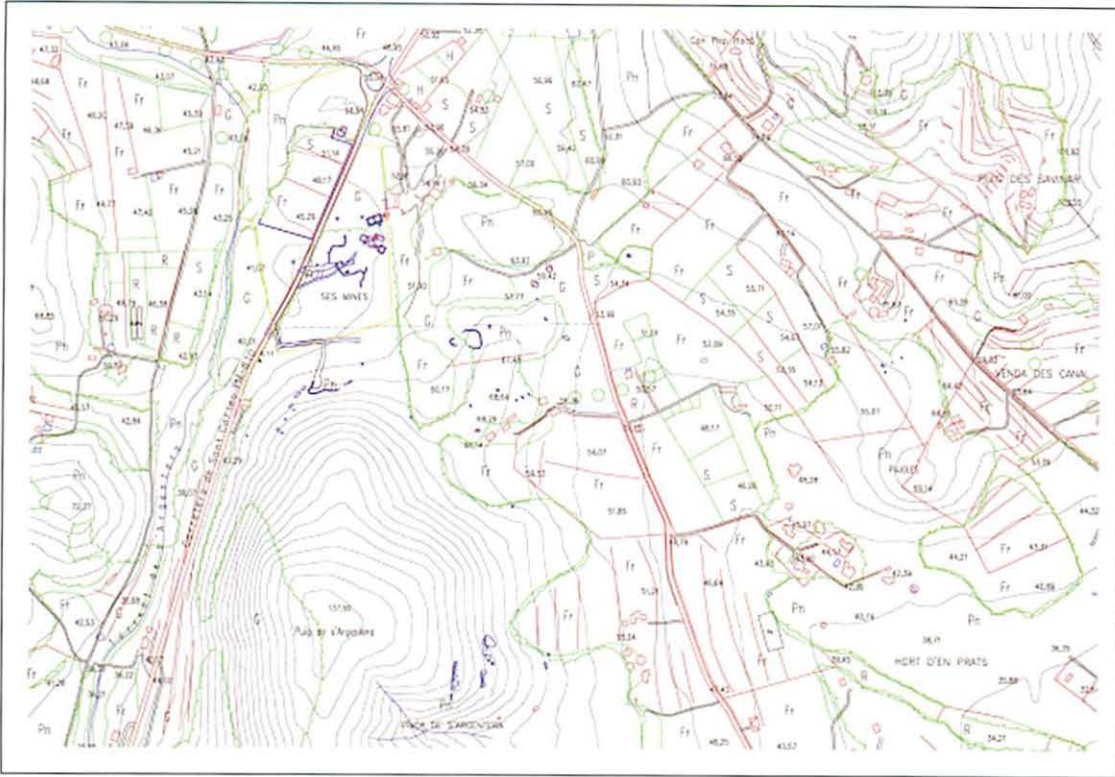

Fig. 1: Planimetría topográfica de la zona minera del Puig de s'Argentera y del Puig de Can Miquelet, Eivissa/Ibiza (plano: Vicente Torres)

los yacimientos mineros de la Península (cf. Sierra de Cartagena, en: Domergue, 1990: 145, 370-371 [MU 3]), disponemos de pocos indicios para proponer con certeza un cierto periodo de explotación, y ello es debido a la remodelación en época moderna. Sin embargo, basándonos en la documentación de archivo se puede reconstruir muy bien la historia de la explotación de galena del Puig de s'Argentera durante los siglos XIX y XX (Jordá *et al.*, 2011). La superposición de los restos modernos de explotación sobre los antiguos y la intensa degradación de la topografía, cuya consecuencia es la escasez de restos antiguos visibles en superficie, hacen difícil a primera vista la interpretación del terreno. En parte, la zona se utilizó para fines agrícolas después del abandono de la minería, otras áreas simplemente se abandonaron, siendo invadidas por la masa forestal y otras sufrieron fuertes cambios antropogénicos. Sin embargo, la historia de las intensivas actividades mineras de los 36 años de auge de finales del siglo XIX y principios del siglo XX se pueden reconstruir bien a través de los documentos de archivo (véase entre otros la Estadística Minera en Jordá *et al.*, 2011).

La primera evidencia de archivo documentada de una minería es del año 1374, más menciones detalla-

das provienen del siglo XVIII, aunque la “Descripció Geophysica de Yviza” (1783), escrita por el primer obispo de Ibiza Manuel Abad y Lasierra, sólo señala que la denominación “Puig de s'Argentera” provenía del nombre romano “Argentaria”, y que el yacimiento está agotado desde el período cartaginés. Por consiguiente, en su posterior informe de 1785, “Breve noticia del Estado Natural, civil, militar y político que tienen hoy las islas de Iviza y Formentera, con sus adyacentes [...]” los yacimientos ni siquiera se mencionan (Demerson, 1980: 313-325).

Por el contrario, las minas de plata sí figuran en el informe redactado por Carlos González bajo el nombre de “Adiciones a la relación de Ivica del Illmo Sr Dn Manuel Abad, primer Obispo de aquella Diócesis [...]”, además de citar también al minero Agustín La Planche, el cual entre 1789 y 1790 obtuvo hasta 4.500 quintales de plomo, es decir, aproximadamente 207,13 toneladas (1 quintal = 46,03 kg) (Demerson, 1980: 327 s.). En 1791, el químico Joseph-Louis Proust publicó en el volumen I de su obra “Anales del Real Laboratorio de Química de Segovia”, una recopilación de las minas de plomo de España (“Ensayo sobre algunas minas de plomo de España”), juntamente con los análisis de su conte-

nido en plata (“Indagaciones hechas para averiguar la Plata que contienen algunos Plomos de España”). Entre las muestras de galena también se enumeran cuatro provenientes de la isla de Eivissa/Ibiza: a “orillas de un torrente”, de la zona Figueroa (Es Figueral), de una “galería hecha por los romanos” en el cerro Argentera y de la zona de la parroquia de San Juan (Proust 1791: 38 s.). Un siglo más tarde, en el año 1897, son estas últimas las que menciona el Archiduque Luis Salvador en su obra “Die Balearn geschildert in Wort und Bild” (von Habsburg, 1897 (1989): 77).

Sin embargo, el foco de la explotación minera de plomo en Ibiza era el Puig de s'Argentera, sobre todo entre los años 1867 hasta 1909, aunque desde el 1872 se observa un fuerte descenso en la producción (Cirer, 2009: 103, 105). El abandono de las minas se produjo a raíz de la subida del nivel freático y la consiguiente inundación de las labores inferiores; a pesar de los diversos intentos de achicar el agua recurriendo a diferentes métodos, no se lograron resultados (Pérez, 1909: 81). Los trabajos localizados en el terreno reflejan un cierto aire de desesperación que se respiraba por aquel entonces, y a falta de prospecciones paralelas, se centraron en la ampliación de las labores superiores de época anterior, esperando así hallar algunos filones aprovechables. Al mismo tiempo, los antiguos escoriales fueron transportados a Cartagena para su tratamiento. Sin embargo en 1912 se da por concluida la minería en Eivissa. En la década de 1950 se realizaron prospecciones, sobre todo en la zona de Es Figueral, pero los resultados no favorecieron una nueva explotación minera a gran escala (Jordá *et al.*, 2011: 8 y tabla 1).

Avance de los resultados de las prospecciones

Las prospecciones realizadas durante los años 2010, 2012 y 2013 se centraron en el área del Puig de s'Argentera, precisamente en la zona declarada como Bien de Interés Cultural (BIC) con carácter de zona arqueológica en 2003 (BOE nº. 176, 24.07.2003, pág. 28793 y BOIB nº. 101, 15.07.2003, pág. 80-81). Sin embargo, se localizaron varias áreas de interés arqueológico-minero alrededor del cerro, de las cuales caben destacar los restos mineros en la ladera

oeste del Puig de Can Miquelet, sin que éstos últimos pudieran ser estudiados en detalle, y las tres rafas en la ladera sureste. A causa del gran parcelamiento y la densa edificación, tanto del propio Puig de s'Argentera como de la llanura que lo rodea – p.e. Es plà de s'Argentera – y el Puig Miquelet, es difícil realizar prospecciones; razón por la cual estas áreas fueron omitidas durante las prospecciones arqueológicas anteriormente realizadas (Gómez Bellard *et al.*, 2005).

En la zona del Puig de s'Argentera, en los últimos años se catalogaron diversos restos mineros detalladamente, de los cuales cabe destacar: un campo de explotación a cielo abierto mediante pozos en la parte noroeste del Puig de s'Argentera; zonas derrumbadas, es decir, antiguas galerías a poca profundidad; al menos dos sistemas de galerías, todas ensanchadas en época moderna en la ladera noreste del Puig de s'Argentera; recorrido subterráneo de mina con trabajos de entablado/apuntalamiento (en piedra seca o en madera); alrededor de 29 pozos de forma y tamaño diversos; diversas escombreras de estériles, de lavadero y de trituración; diversas rafas de diferente tamaño y profundidad.

El mencionado campo de hoyos de explotación superficial (Fig. 2), situado en la parte noreste al pie del Puig de s'Argentera, está atravesado por la carretera provincial que lleva a Sant Carles. A ambos lados de ésta se ven hoyos de diferentes tamaños, de los cuales algunos se solapan en algunos puntos, como reflejan las escombreras de forma anular perceptibles en el terreno. Al menos en un punto se ampliaron varios hoyos dando lugar a una gran depresión con un diámetro de aproximadamente 50 m.

En el área situada entre el pie de la montaña y los hoyos mencionados, donde se localizaron bocas de galería y diversas bolsas de extracción antiguas de dimensiones irregulares (hecho que hace probable un origen prehistórico) (Fig. 3), hace unos años se realizaron trabajos con maquinaria pesada, destruyendo algunas bocas de galería y algunos salientes rocosos, quedando así poco clara la relación que debería existir entre ambas zonas (cf. Marechal, 2008). Por si la sobreposición de explotaciones posteriores fuera poco, este lamentable hecho le suma aún más dificultad en el momento de su interpretación: En todas las galerías y rafas inspeccionadas, e incluso en relación con las bocas de galería identi-

Fig. 2: *Visión del campo de hoyos de explotación superficial (estado octubre 2012)*

cadras como prehistóricas, se documentaron huellas de extracción modernas (barrenos) que se superponen a las huellas antiguas de extracción minera. Solamente en dos puntos se pudo documentar la intersección de galerías cortadas por otras de cronología posterior. A consecuencia de las voladuras, necesarias para los trabajos de ensanche de las galerías en busca de mineral, una vez que se inundó la mina a partir de los años 80 del siglo XIX, el material que colmata en parte las galerías está formado por pedruscos de diversas dimensiones – presentando tanto las paredes como los bordes en estas áreas bordes y perfiles con aristas agudas.

Desde el punto de vista metodológico, es difícil datar con certeza las huellas de explotación minera. Mientras que los trabajos subterráneos prehistóricos suelen seguir el filón natural, por lo que en su mayoría no son rectilíneos, los trabajos de época romana suelen ser de carácter rectilíneo. A su vez cabe destacar que las huellas de explotación minera en la zona de estudio de s'Argentera dejadas por las herramientas empleadas eran de un material de escasa dureza y no presentan bordes agudos, hecho que hace posible suponer el uso de martillos de piedra, tal como se conocen de yacimientos prehistóricos peninsulares. Sin embargo, estos martillos también se hallaron en contextos arqueológicos más tardíos, tal vez de época púnica e incluso romana, por lo que hasta el momento faltan indicios ciertos para poder fechar las minas prerromanas en la Península Ibérica con mayor exactitud (Montero y Rodríguez de la Esperanza, 2004: 56). En su mayoría, los hallazgos datados arqueológicamente van relacionados con la metalur-

Fig. 3: *Formaciones rocosas trabajadas localizadas al pie de monte del Puig de s'Argentera en la inmediación de G16. Diversas bolsas de extracción antiguas de dimensiones irregulares (estado abril 2014)*

gia (herramientas, objetos cerámicos, toberas, escorias) y no son directamente relacionables con restos mineros en concreto (galería, huellas de extracción). Resulta también un problema metodológico relacionar hallazgos de cerámica en superficie, como por ejemplo en Cala Reona o Cala Cocón (Cartagena) (Martínez, 2012; Bellón, 2013), con huellas de explotación concretas identificadas en los taludes del monte. A menudo los trabajos modernos de minería se superponen a las huellas prerromanas y romanas dificultando su interpretación (Domergue, 1990: 145 s., 150 s., 162, 167, 169) – como sucede también en el área de Puig de s'Argentera, donde se perciben barrenos en casi todas las galerías, rafas e incluso también en los pozos. El problema de la datación exacta de los restos mineros en Ibiza de momento queda abierto hasta que ésta pueda ser precisada con reconocimientos más detallados.

Los trabajos de las campañas arqueomineras-arqueológicas

Dado que el objetivo principal fue la identificación de los diferentes restos, que atestiguan la explotación minera en la zona del Puig de s'Argentera, y la determinación de su cronología relativa, algunos de los puntos del terreno seleccionados durante los trabajos de prospección, documentación y catalogación carecían de interés para una investigación posterior, ya que sólo se observaron huellas de explotación modernas (principalmente barrenos) y/o una colmatación con dese-

Fig. 4: Lucernario identificado en el sistema de galerías subterráneas denominado G5/ G6

chos y escombros, con una profundidad desconocida, que llevaron a desistir de proseguir con los trabajos en estos puntos. Así los trabajos se centraron en pocos puntos, como son, entre otros, el sistema denominado G5/G6 al nordeste del Puig de s'Argentera y, sobre todo, los pozos, las rafas y las formaciones rocosas trabajadas al pie norte del mismo (G16, G15, G13 y 12). El punto G5/ G6 presenta un sistema subterráneo de galerías y cámaras de explotación, algunas de grandes dimensiones, situadas a tres niveles, que se prospectaron solo parcialmente. Una investigación y estudio de la mina sería sin duda de interés histórico, pero debido a su datación exclusivamente en época moderna no se adecuaba a la problemática del proyecto. Sin embargo, cabe mencionar que algunas galerías presentan un aspecto semejante a las datables en época romana, visitadas por el autor en junio de 2013. Pero en el caso de Ibiza faltan pruebas concretas para poder establecer una datación medieval o incluso antigua - la localización de un nicho lámpara (lucernario) no presenta ninguna posibilidad en este sentido (Fig. 4).

El G16 se presenta como la boca de un pozo natural, de forma irregular que profundiza unos 8 metros de forma inclinada en dirección N-S. (Fig. 5). Debido a su forma irregular y a los escasos y débiles rastros que constatan el uso de instrumentos metálicos, aunque esté muy deteriorado, es muy probable que pueda datarse en época antigua/medieval. El nivel inferior aparece colmatado, por lo que el nivel original debería encontrarse a una profundidad desconocida hasta el momento. Posiblemente

Fig. 5: Aspecto de la boca del pozo denominado G16 (estado abril 2014)

se hallen en profundidad los arranques de galerías y cámaras de explotación a modo de anchurones.

Avanzando hacia el suroeste se encuentra el G15. Aquí, en los taludes de la minería moderna, se documentaron diversos restos de una mina horadada aplicando la técnica del fuego como método para romper la roca y abrir galerías. De ahí que de momento se considere este lugar como una mina de época prehistórica (Fig. 6). Al pie del derrumbe del talúd moderno se percibe una galería horizontal que se extiende en dirección SO-NE, de la cual arranca una bocamina vertical de aprox. 0,50 m de profundidad ligeramente inclinada y curvada en dirección SE. Esta conduce a una cámara de explotación subterránea orientada igualmente en dirección SO-NE ampliada en la parte NE como rafa en época moderna (G14) según indican los barrenos en las paredes. De la cámara de explotación (aprox. 6 m³) arranca una galería colmatada con piedra pequeña de derrumbe hacia el SO. Con excepción de la rafa mencionada, que aparece colmatada a una profundidad de 12 m con piedras grandes y medianas de aristas anguladas, típicos productos de la aplicación de barrenos, las paredes presentan cantos redondeados y el techo de bóveda (fig. 7). Se puede ver fácilmente que fue el fuego el método aplicado, rematando la labor con herramientas romas. Los rastros apenas perceptibles inducen a pensar en el uso de herramientas no

Fig. 6: Aspecto externo de la bocamina denominada G15. Véase el arranque de una galería en la parte superior de la fotografía, partida por el talúd posterior (estado abril 2014)

férreas en una primera fase, luego posteriormente retocando las labores con piquetas.

Al norte de G15 se pudo documentar entre los matorrales varias formaciones rocosas que presentaban en parte huellas de ser trabajadas, incluso que formaban bocas de galerías (G12 y G13) (Fig. 9). Es la zona dónde se centraron las investigaciones en los últimos dos años despejando la zona de vertidos de diversa índole, obviamente parte de los trabajos realizados en 2008 que consistieron también en aplanar y nivelar escombreras de estériles de minas (véase la foto en Diario de Ibiza, 19.02.2008 pág. 13), se pudo documentar así una zona de grietas naturales ensanchadas en parte artificialmente formando rafas paralelas en orientación NE-SO. Por el lado norte éstas desembocan en el llano o presentan estructuras que pueden ser entradas de galerías o pozos a un nivel de explotación inferior; en la parte sur (en la misma ladera) desembocan en pozos. Éstos, que en parte deberían también dar acceso a un nivel inferior, fueron vaciados hasta los 5 a 6 m de profundidad hallándose éstos sellados a esta profundidad por incrustaciones calcáreas de formación natural por filtraciones de agua en la zona cástica. Los sondeos aportaron pocos fragmentos de cerámica que hacen suponer una presencia humana durante la época tardo-púnica y altomedieval/musulmana. Esta

Fig. 7: Aspecto de la cámara de explotación a la que conduce G15 (estado antes de la limpieza, estado agosto 2013)

última fase también se pudo verificar por dataciones obtenidas por el método de Radiocarbano C14 de restos de cenizas hallados en los sondeos realizados.

Los resultados preliminares de laboratorio

La formación geológica de la Península Ibérica requiere unos análisis detallados y uniformes, con cuyos resultados se pueda discutir sobre el tema del comercio antiguo y el uso de metales. Desde muy temprano comenzado el proyecto, uno de los objetivos primordiales era obtener muestras de mineral para su análisis químico e isotópico (LIA mediante ICP-MS) para obtener la signatura isotópica del yacimiento. Según avanzaban las prospecciones el número de muestras que se analizaron en los laboratorios del Deutsches Bergbaumuseum (Bochum) y el de la Universidad de Frankfurt, ambos en Alemania, aumentaban.

Según una primera interpretación de los análisis isotópicos se puede diferenciar la zona minera de Ibiza de otras zonas mineras peninsulares. La cercanía entre los yacimientos de Ibiza y Cartagena debido a su semejanza en la composición isotópica ya se propuso anteriormente (Ruíz de Smedt, 1992), pero gracias a los nuevos análisis ahora se percibe una primera diferenciación entre estas zonas mineras. Al mismo tiempo parece posible diferenciar dos yacimientos mineros en la propia isla de Ibiza: Puig de s'Argentera por un lado y Can Vincent /Es Figueral por el otro. Es interesante este hecho a pesar de que ambos se sitúen a una distancia de sólo unos 7 km en línea recta entre ellos. Sin embargo por el momento

Fig. 8: Aspecto de la galería del sistema denominado G2bis. Veanse las sinterizaciones laterales mencionadas (estado agosto 2013)

Fig. 9: Aspecto de las formaciones rocosas al norte de G15 al piedemonte del Puig de s'Argentera (estado abril 2014)

solo disponemos de dos análisis de muestras por lo que es aconsejable ser prudentes a la hora de hacer una interpretación pormenorizada. Debido al reducido número de análisis realizados, también éstos deben ser interpretados con prudencia. Futuros análisis indicarán si la diferenciación entre los yacimientos de Can Vincent y de s'Argentera persiste, o si al aumentar el número de muestras analizadas llegarán a formar un grupo.

Otro resultado interesante es que los nódulos de mineral procedentes de la excavación arqueológica del asentamiento fenicio-occidental de Sa Caleta (finales del s. VII - principios del s. VI a.C.) en parte pueden identificarse, a través de su composición isotópica, con los yacimientos mineros de Ibiza. Entre los otros objetos analizados caben mencionar los semiproductos y los residuos del proceso metalúrgico hallados en las excavaciones del mismo yacimiento de Sa Caleta en la costa sur de la isla de Ibiza (Ramón, 2007). Los análisis de los objetos reflejan la existencia de una producción metalúrgica en Sa Caleta (restos de producción), basada en el uso de minerales procedentes de la isla. Además los resultados demuestran que en los talleres de Sa Caleta no sólo se trabajó con minerales procedentes de s'Argentera sino también de Can Vincent Casetes y de Sierra Morena. La limitación cronológica del asentamiento fenicio de Sa Caleta, en un periodo comprendido entre finales del siglo VII y principios del VI a.C., confirma indirectamente una posible datación prerromana para las huellas de minería antigua localizadas en el área de s'Argentera. Además del uso de recursos locales, los

resultados preliminares sugieren claros indicios para un transporte/comercio de metales en esta época temprana (cf. Ramon *et al.*, 2011).

CONCLUSIONES

La zona del Puig de s'Argentera se presenta como un terreno de difícil interpretación arqueológica por la superposición de diferentes labores mineras y debido a su pronunciado abandono, con la consiguiente invasión de la cubierta vegetal. Además, hay que tener en cuenta las intervenciones humanas que sufrió en parte esta zona, después de haber sido abandonada como zona minera. Sin duda, la información más interesante es la confirmación de una explotación en época antigua a través de los análisis isotópicos conjuntamente con la localización de huellas de explotación minera de época prerromana, tal vez prehistórica, sin poder concretar de momento una datación exacta. Sin embargo, el pozo "romano" mencionado a menudo en la bibliografía (Castelló 1962) no se pudo localizar. Finalmente, cabe resaltar la documentación arqueológica de una explotación medieval en época musulmana.

Ahora uno de los objetivos científicos primordiales es definir los intervalos de explotación, ya que no parece tratarse de una explotación continuada, sino más bien intermitente, y las dimensiones de dicha explotación. Para ello es necesario estudiar con más detenimiento los contextos arqueológicos sobre el terreno. Además, no solamente las partes

visibles de las labores mineras pueden aportar revelaciones importantes para la minería en Ibiza, sino también el estudio de las terreras y las escombreras de la industria minera moderna, ya que éstas pueden cubrir áreas intactas de la mina anterior donde se podría recuperar material fechable. Durante las campañas previstas en los años siguientes se espera poder avanzar en esta dirección.

AGRADECIMIENTOS

La campaña de prospección en el año 2010 fue financiada por la Fritz-Thyssen-Stiftung de Colonia (Alemania). Desde el año 2012 el proyecto es financiado por el departamento de Madrid del Instituto Arqueológico Alemán. Los trabajos se realizan en colaboración con el Deutsches Bergbau-Museum en Bochum (Alemania), concretamente con Dr. Ünsal Yalcin y Dr. Alexander Maass en el campo y con Dr. Michael Prange y Dr. Michael Bode en el laboratorio. Desde 2014 el proyecto goza del apoyo por parte de la Conselleria d'Educacio, Cultura i Patrimoni del Consell Insular d'Eivissa, y desde el año 2015 también del Ajuntament de Santa Eulària d'es Riu. Se agradece la colaboración de las siguientes personas: Dr. Joan Ramon (Servei Tècnic d'Arqueologia, Consell d'Eivissa), Dr. Jordi H. Fernández, Benjamí Costa, Helena Jiménez Barrero (Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera), Dr. Luis Jordá Bordehore (Rudnik Consultor). Se agradece además la colaboración de los propietarios de los terrenos afectados, como son, entre otros, Francisco Clapés, Joan Escandell Marí y José Torres Guasch.

BIBLIOGRAFÍA

- BELLÓN AGUILERA, J. (2013): "Las minas púnicas de Cala Cocón (Cartagena)", *Hastial* 3, pp. 33-44.
- CASTELLÓ GUASCH, J. (1962): "Las minas de plomo argentífero en Ibiza", *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación*, Palma de Mallorca, núm. 34, gener-mars, pp. 34-45.
- CIRER COSTA, J. C. (1986): *1790-1920 Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera. 130 anys d'una economia viva*. Eivissa.
- CIRER COSTA, J. C. (2009): *Xifres per a una història - una història en xifres*. Eivissa.
- COSTA, B. (1998): "El proceso de ocupación y explotación del territorio rural en la Ibiza fenicio-púnica. Algunas hipótesis", *L'Africa romana. Atti del XII convegno di studio* (Olbia 1996) (Khanoussi, M., Ruggeri, P. y Vismara, C., eds.), Sassari, pp. 839-862.
- DEMERSON, J. (1980): *Ibiza y su primer obispo: D. Manuel Abad y Lasiera*, Monografías 32, Madrid.
- DÍES CUSÍ, E., GÓMEZ BELLARD, C. y PUIG MORAGÓN, R.M^a. (2005): "Fondeaderos secundarios y explotación rural en la Ibiza púnica", *Mayurqa* 30, pp. 731-751.
- DOMERGUE, C. (1990): *Les mines de la péninsule ibérique dans l'antiquité romaine*, Collection de l'École Française de Rome 127. Roma.
- ESCANDELL BONET, B. (1995): *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón*, Tomo II, Palma de Mallorca.
- GÓMEZ BELLARD, C. (1984): *La Necrópolis del Puig d'es Molins (Ibiza)*. Campaña de 1946, Madrid.
- GÓMEZ BELLARD, C., MARÍ COSTA, V. y PUIG MORAGÓN, R.M^a. (2005): "Evolución del poblamiento rural en el NE de Ibiza en época púnica y romana. Prospecciones sistemáticas 2001-2003", *Saguntum* 37, pp. 27-43.
- JORDÁ BORDAHORE, L., HERMANNNS, M.H. y JORDÁ BORDAHORE, R. (2011): "Apuntes para el conocimiento histórico de las minas de plomo argentífero de S'Argentera (Ibiza) en los siglos XIX y XX", *De Re Metallica* 17, pp. 1-12.
- KRASSMANN, TH. (1995): "Geologische Streifzüge auf Ibiza", *Der Aufschluß* 46, pp. 133-141.
- MARÍ CARDONA, J. (2007): "Les mines de l'Argentera i les societats que hi treballaren", *Eivissa* 37, pp. 4-7.
- MEIER, ST.W. (1995): *Blei in der Antike. Bergbau, Verhüttung, Fernhandel*, Tesis doctoral Universidad de Zürich (Suiza).
- MARÉCHAL, J.-F. (2008): "Sauvetage des mines antiques et creation d'un parc minier archeologique à Ibiza (Pithyuses, Balears)", *De Re Metallica* 10-11, pp. 109-110.
- MARTÍNEZ SALVADOR, A. (2012): "Evidencias arqueológicas de la minería prerromana en Cartagena: La explotación minero-metalúrgica del Cabezo de la Escucha en Cala Reona (Cartagena, España)", *Lucentum* 31, pp. 61-90.
- MONTERO RUÍZ, I. y RODRÍGUEZ DE LA ESPERANZA, M.J. (2004): "Der prähistorische Kupferbergbau in Spanien. Ein Überblick über den Forschungsstand", *Der Anschnitt* 56.2-3, pp. 54-63.
- NOTTES, G. (1979): "Das Bergwerk der weißen Insel (Ibiza)", *Der Aufschluß* 30, pp. 23-30.
- PÉREZ CABRERO, A. (1909): *Ibiza. Guía para el turista*, Barcelona.
- PROUST, L. (1791): *Anales del Real Laboratorio de Química de Segovia*, Tomo 1, Segovia.
- RAMON TORRES, J. (2007): *Excavaciones Arqueológicas en el asentamiento fenicio de Sa Caleta (Ibiza)*, Cuadernos de arqueología mediterránea 16, Barcelona.
- RAMON TORRES, J. (2013): "Economía y comercio de la Ibiza púnica en la época de las acuñaciones de moneda (siglos IV a.C. - 1 d.C.)", *Ebusus y Pompeya, ciudades marítimas: Testimonios monetales de una relación* (Arévalo González, A., Bernal Casasola, D. y Cottica, D. eds.), Cádiz. Pp. 83-302.
- RAMON, J., RAFEL, N., MONTERO, I., SANTOS, M., RENZI, M., HUNT, M.A. y ARMADA, X.L. (2011): "Comercio protohistórico: el registro del Nordeste Peninsular y la circulación de mineral de plomo en Ibiza y el Bajo Priorato (Tarragona)", *Saguntum* 43, pp. 55-81.
- RANGHEARD, Y. (1985): "La història geològica d'Eivissa i Formentera", *Estudis Baleàrics* 3, pp. 13-64.
- RUIZ DE SMEDT, M.C. (1992): *Metalúrgia de época fenicia en Ibiza: El yacimiento de Sa Caleta*, Tesis de licenciatura, Universidad de Barcelona.
- SPELBRINK, W. (1936): "Die Mittelmeerinseln Eivissa und Formentera. Eine kulturgeschichtliche und lexikographische Darstellung", *Butlletí de dialectologia catalana* 24, pp. 184-281.
- VON HABSBERG, L.S. (1897): *Die Balearen geschildert in Wort und Bild*, Leipzig, Reprint Palma de Mallorca 1989.

NOTES BREUS

El Bombardeig de la Marina PER L'AVIACIÓ ITALIANA

EL 13 DE SETEMBRE DE 1936

Sergio Moreno Torres

El bombardeig de la Marina el 13 de setembre de 1936 és un dels episodis de la Guerra Civil a Eivissa menys coneguts. La informació disponible és escassa i una bona part prové dels escrits de testimonis com ara Elliot Paul, Enrique Fajarnés o Cilette Ofaire. Són relats personals de gran valor històric, però no es poden assumir completament, atès que sovint és difícil diferenciar el que són vivències realment personals d'allò que van sentir dir. La poquíssima informació oficial disponible sobre el bombardeig fa molt difícil omplir les llacunes amb les que ens trobem. L'exemple més evident és el nombre de persones que perderen la vida aquell dia. Que sapiguem, ni l'Ajuntament de Vila ni cap altra administració va fer un recompte oficial de víctimes, i en la premsa de l'època tampoc s'ofereix cap xifra fiable. És per això que la majoria dels autors han assumit amb més o menys reserves la xifra d'entre 40 i 50 morts que menciona Elliot Paul. En canvi, al Registre Civil només hi ha inscrites 18 defuncions associables al bombardeig, i de moment hi ha poquíssims indicis que permetin corregir aquesta xifra.

Malgrat que la informació disponible és minsa, avui dia encara hi ha documentació per revisar, i tot i que cada vegada és més difícil trobar testimonis vius, encara és possible. De fet, ha estat la troballa de la família d'Eulària Tur Torres¹, filla i germana

Bombarder Savoia-Marchetti 81 de la flota de Balears

de les víctimes de la Fonda Cires el que ha motivat aquest article. La nova informació que aquesta família ens ha facilitat, ha servit per aclarir les circumstàncies de la mort d'onze de les divuit víctimes del bombardeig que consten al Registre Civil. A aquest testimoni cal sumar el de na Maria Cardona², que actualment regenta la botiga de ca sa Pagesa, i que també ens ha facilitat informació sobre la bomba que va caure just al davant de la botiga.

1 Vull donar les gràcies a na Paquita Marí Suñer, neta de n'Eulària Tur Torres, i a Pedro Torres Prieto, veí del carrer Castellar al 1936 i amic de

la família. Molt amablement m'explicaren tota la història de la fonda Cires.

2 Maria Cardona Ribas, natural de ses Salines, i a qui també vull agrair la seva amabilitat.

La presència de l'aviació italiana a Mallorca

Mallorca, igual que les Pitiüses, es va adherir al cop d'estat del 18 de juliol de 1936. Motivats per la preocupació d'un més que probable desembarcament de tropes republicanes, el 2 d'agost el capità Juan Thomas i Martín Pou Roselló partiren cap a Itàlia amb l'objectiu d'obtenir ajuda militar. Uns dies després es formalitza la compra d'aquesta ajuda previ pagament de tres milions de lires aportades per la família March. El 19 d'agost tres hidroavions arriben al port de Pollença, i en els dies següents bombardegen les posicions de les tropes republicanes, així com els destructors *Miranda* i *Antequera*. El dia 20, el *Correo de Mallorca* es fa ressò de l'arribada d'aquests avions amb aquestes paraules:

"Ayer llegaron a Palma tres potentes hidroaviones para la defensa de Mallorca. Antes de venir a Palma ya tomaron parte en la acción de Manacor y son Servera, dispersando grupos marxistas y ahuyentando a la escuadra roja, algunos de cuyos buques sufrieron averías (...) Antes carecíamos de aviones, tan necesarios, y hoy ya los poseemos, y por ello debemos gratitud a cuantos no han cejado en sus gestiones hasta conseguirlos."

El 26 d'agost, a causa d'alguns danys soferts en els combats i a que havien esgotat la munició, els tres hidros tornen cap a Sardenya. Però l'illa tenia un gran valor estratègic per a Mussolini, i aquell mateix dia arriba a Mallorca el feixista Arconvaldo Bonaccorsi, enviat directament pel *Duce* per reunir una milícia falangista que contribueixi a defensar la ciutat. També atracarà al port de Palma el *Morandi*, un vaixell que transportava dos caces CR-32, metralladores antiaèries, municions, bombes i benzina. Finalment, el 31 d'agost es sumen a aquest contingent tres bombarders trimotors Savoia Marchetti 81. Vet aquí els avions que probablement bombardejaran Eivissa 13 dies després.

La motivació del bombardeig

La nit del 4 de setembre les tropes republicanes reben l'ordre d'abandonar Mallorca i l'illa queda definitivament en mans dels sollevats. El seu objectiu passa a ser controlar el conjunt de les Balears.

L'arxipèlag tenia un gran valor estratègic, especialment Menorca, que va ser l'única de les quatre illes que va romandre fidel a la República. Però degut a la seva importància, l'illa disposava d'artilleria i defenses antiaèries disposades als punts clau de la costa. En canvi Eivissa no tenia forts ni artilleria, i la presència militar republicana era escassa i amb pocs mitjans. La presa de les Pitiüses no plantejava realment gaires dificultats si tenim en compte els recursos dels quals disposaven les tropes franquistes a Mallorca.

A principis de setembre i a requeriment del Comitè antifeixista d'Eivissa, són enviats de Barcelona dos vaixells de la *Transmediterránea* amb tropes i subministres. El *Diario de Ibiza*³ es fa ressò de l'arribada els dies 9 i 10 de setembre del *Ciudad de Barcelona* i del *Ciudad de Tarragona*, amb uns 500 milicians de l'anomenada *Columna Cultura y Acción*, així com metralladores i morters. Sense artilleria, tant els milicians com els illencs comprenen que els modestos reforços enviats tal vegada permetin controlar l'illa, però són absolutament insuficients davant la possibilitat d'una ofensiva enemiga amb suport aeri.

El mateix dia 10, els avions italians fan un primer vol de reconeixement sobre la ciutat. Bertazioli en parla:

"El 10 de septiembre de 1936 unos aviones con tres rayas paralelas bajo las alas sobrevolaron Ibiza. Puestos en contacto con Madrid, se informó de que eran aviones italianos y había que tener cuidado pues al parecer estarían dispuestos a intervenir militarmente a favor de los nacionales. Recuerdo que se montaron dos ametralladoras, una en el baluarte de santa Lucía y otra en el mirador del ayuntamiento."

Conscients de que els avions tornarien, els milicians col·loquen metralladores al mirador de l'Ajuntament, al mur del port i al terrat d'alguns edificis com sa Graduada o l'edifici de la Telefònica al barri de la Marina. Cal recordar que no es tracta de veritables defenses antiaèries; les metralladores poden causar danys als avions si aquests volen a baixa altura, però és molt difícil que arribin a abatré'n algun.

3 "Diario de Ibiza" dels dies 10 i 11 de setembre de 1936.

Les germanes Catalina, Eulària (vestides de pageses) i Maria Tur (a la dreta). Davant la façana de la fonda Cires

El dia 12 es produeix un segon vol de reconeixement. Com que l'objectiu és prendre fotografies per planificar l'atac, els avions volen a baixa altura i, aquesta vegada, són atacats amb les metralladores. Segons diversos testimonis, els milicians aconseguen ferir l'observador d'un dels avions i causar danys en l'aparell, de forma que ha de tornar cap a Mallorca. Seguint amb el relat de Bertazioli:

“Al día siguiente volvieron y el 12 también. Ese día dejaron caer unas cuantas bombas de mano cerca de la escuela de sa Graduada, donde al parecer habían instalado también otra ametralladora. Yo estaba cerca de la ametralladora del ayuntamiento y recuerdo que cuando los aviones pasaron, no se si eran dos o tres, las ametralladoras dispararon. Uno de los aviones se marchó hacia Mallorca, de donde venían, dejando tras de sí una ligera columna de humo. Había sido alcanzado.”

Gràcies a les incursions dels dies 10 i 12, el comandament aeri pogué avaluar les defenses de la ciutat així i detectar la presència del *Ciudad de Tarragona*. Si fem cas dels informes que rep el cònsol britànic Alan Hillgarth, sembla clar que l'objectiu del bombardeig és destruir aquest vaixell, així com delmar l'enemic.

El Bombardeig

El bombardeig es produeix el diumenge 13 de setembre cap a les dos de la tarda. Tres bom-

barders Savoia 81 procedents de Mallorca i a les ordres de Leone Gallo, sobrevolen la ciutat alliberant 40 projectils. Jordi Grünwald, que va presenciar el bombardeig des de Platja den Bossa el descriu amb aquestes paraules:

Vaig sentir remor de motors d'aviació, i mirant cap a la ciutat, vaig veure com arribaven tres grans trimotors que pareixia que venien de Mallorca. No volaven molt alt i pareixia que passarien per sobre d'Eivissa. En un moment aparegueren uns grans núvol negres que formant-se de baix cap a dalt, començaren a cobrir la ciutat. Uns segons després escoltàrem un gran estrèpit, com d'una gran tempesta. La terra tremolava. Els tres avions iniciaren un viratge complet i volaren en direcció oposada a la de l'arribada. Ens quedàrem esglaiats i espantats. Record que mon pare exclamà: “Estan bombardejant la ciutat sense haver avisat!”. Uns minuts després tornaren altra vegada els tres grans avions a deixar caure bombes. Aquesta maniobra va ser repetida una tercera vegada, abans d'anar-se'n cap a Mallorca. El gran núvol de fum negre, que anà augmentant, es va mantenir molt de temps sobre la ciutat.

Les bombes es concentraren en el port, des del club nàutic fins a la plaça de la Tertúlia (al davant del monument als corsaris), destruint diversos edificis i vaixells. Sembla que el *Ciudad de Tarragona* encara es trobava al port, però tot i sofrir alguns danys, no es va veure sèriament afectat per les bombes i, de fet, evacuarà part dels milicians al dia següent.

L'altra zona castigada pel bombardeig fou el barri de la Marina. Les bombes pràcticament rodejaren l'edifici de la *Telefónica*, i no és descabellat pensar que aquest devia ser el seu objectiu. Una de les metralladores estava ubicada allà, i a més l'edifici tenia un gran valor estratègic, ja que destruir-lo implicava reduir notablement la capacitat de comunicació de l'illa amb l'exterior.

Massot i Muntaner cita una informació que va rebre el cònsol britànic Allan Hillgarth que reforça la idea de que el *Ciudad de Tarragona* era un dels objectius del bombardeig :

“un Hidro que volava només a tres-cents peus de la ciutat d'Eivissa havia rebut un impacte d'una metralladora, que n'havia ferit l'observador. El dia 13 tres bombarders havien atacat dos vaixells que semblava

Maria Tur Torres
al passeig de Vara de Rey

Catalina Torres a la porta
de la fonda Cires

que descarregaven caixes de munició al port d'Eivissa i hi havia tirat més de 40 bombes. Deien que un dels vaixells, el Ciudad de Tarragona, havia resultat molt tocat. Un reconeixement fet el dia 14 obtingué una prova fotogràfica d'aquesta destrossa i igualment dels danys fets al castell"

Els avions tornen a passar el dia 14 amb la finalitat d'avaluar els danys ocasionats per les bombes i en deixen caure algunes més a la zona de ses Figueretes. De nou, Grünwald ens dona informació sobre aquest vol:

Cap a les deu, tornaren dos avions i després de sobrevolar durant una bona estona la ciutat, tiraren unes bombes a la mar, davant la platja de les Figueretes. Al dia següent es presentaren altra vegada els avions i repetiren l'acció.

El recompte de víctimes

Tots els testimonis coincideixen que el lloc on més víctimes hi va haver va ser a la Fonda Cires, al número 12 del carrer Castelar. La fonda estava regentada per Juan Tur i Catalina Torres⁴, un matrimoni de

⁴ Juan Tur Tur, de 58 anys, i Catalina Torres Torres, de 46 anys, i les seves tres filles Eulària Tur Torres, Catalina Tur Torres i la més jove, Maria Tur Torres, de 20 anys i que també morí al bombardeig.

Sant Mateu que l'havia arrendat no feia molt. Pocs mesos abans del bombardeig havien fet una important reforma a l'edifici en la qual, entre altres coses, es canviaren la majoria de les bigues del sostre. El matrimoni vivia allà mateix amb les seves tres filles, tot i que només la petita va morir durant el bombardeig, ja que les altres dos, Eulària Tur i Catalina Tur, eren de passeig quan l'edifici fou destruït.

Just enfront de la fonda, al número 3, hi vivien Catalina Torres i la família Perelló⁵, un matrimoni amb cinc fills d'edats compreses entre els 7 i 18 anys. En sentir els avions, tots ells decidiren refugiar-se a la fonda confiant en que les

noves bigues del sostre resistirien millor l'atac. És per això que quan la bomba va caure a l'edifici hi havia al seu interior un mínim de onze persones, cinc d'ells menors d'edat.

Jordi Grünwald ens dona més detalls sobre la fonda Cires en el següent relat:

Passant per un carrer, venint del port, vàrem veure com havia desaparegut una casa sencera. Allí hi havia una fonda, que era molt concorreguda pels pagesos quan venien a ciutat. Demanaven un primer plat i completaven la menjada amb embotits i formatge que portaven de ca seua. Aquella fonda era plena aquell dia per ser diumenge i la mortaldat que es produí va ser total. Ningú es salvà. El carrer era ocupat per molts cadàvers d'homes, dones i al·lots, que moltes persones, prestant un servei humanitari, retiraven de la runa. Vaig escoltar que deien que hi havia més de vint morts.

Molt a prop de la fonda, just a la sortida del carrer Castelar, es trobava el número 1 de la *Plaza Canalejas*, actual plaça de la Font. Era un edifici de tres pisos

⁵ Joaquín Perelló Rigal de 46 anys, casat amb Catalina Marí Torres de 38. Tenien cinc fills: Francisco Perelló Marí (18 anys), Josefa Perelló Marí (15 anys), José Perelló Marí (10 anys), Alfredo Perelló Marí (11 anys) i Juana Perelló Marí (11 anys). L'altra persona que vivia a l'edifici era Catalina Torres Torres, de 58 anys.

a on, segons el padró municipal hi vivia la família Vingut⁶, un matrimoni de Santa Eulària amb una filla de 4 anys. Aquest edifici també va rebre l'impacte d'una bomba, i tot i que el Registre no especifica el lloc on va morir aquesta família, cal suposar que eren al seu domicili.

Pel que fa al port, s'hi poden situar un mínim de dos víctimes: Antoni Serra, un jornalero de Sant Mateu, i Miguel Marí, que vivia al número 73 del carrer de la Mare de Déu i treballava al port com a mariner. Jordi Grünwald descriu la mort de més persones al port, però aquestes no consten al registre civil:

L'assortidor de combustible, l'únic de l'illa, era arrencat. Hi havia un gran forat a la vora i cossos humans embolicats en uns llençols.

(...)També a les aigües del port varen caure algunes bombes, que mataren una al·lots que s'estaven banyant.

Enrique Fajarnés parla també d'una bomba caiguda a *ca sa Pagesa*, una petita botiga situada al número 9 del carrer de Santa Creu, a prop de la plaça de Vila. Segons el testimoni de Maria Cardona, la bomba no va caure sobre la casa, si no just al costat, al mig del carrer. Hi va haver una única víctima, un home.

Finalment, hi ha una víctima que segons el Registre va morir "*al sitio conocido por Los Molinos*". Es tracta de n'Antonio Ramón⁷. El dia 13 la zona de Figueretes i puig des Molins no va ser bombardejada, però sí l'endemà. És probable, per tant que aquest home morís el dia 14 de setembre.

No se sap que va passar amb els cossos de les víctimes. En el cas de la Fonda Cires, la família d'Eulàlia Tur Torres no te constància que els cadàvers fossin recuperats per la família, i creuen que probablement foren enterrats en una fossa comuna.

Tampoc hi ha cap pista sobre els milicians que pogueren morir al bombardeig. La única menció oficial en aquest sentit la tenim en un document elaborat per l'Ajuntament de Vila en compliment de la Circular n° 1.490 del Govern Provincial. En una nota al marge diu:

Hallándose la isla ocupada por los rojos, pudieron ser identificadas las víctimas que se expresan, no consignándose, por no haber constancia de ellos, el número de milicianos rojos, como otras víctimas que seguramente hubo.

La mort de milicians durant el bombardeig és tota una incògnita. Cap testimoni parla explícitament de la mort de milicians i, al cap i a la fi, ni al castell ni als emplaçaments de les metralladores no va caure cap bomba. Tant mateix, resulta estrany que no en morís cap. Una possible explicació la trobem en un fragment del quadern de notes del milicià català Antonio Roca, transcrit per José Luís Gordillo Courcières:

Hay noticias que me van llegando retrasadas, porque las ocultaban los jefes. Una es que tres marineros del Almirante Miranda murieron en los combates, y que se han llevado los cadáveres a Barcelona para enterrarlos allí.

Aquest testimoni és anterior al bombardeig de la Marina, però ofereix una possible explicació a l'absència de milicians morts a causa de les bombes.

BIBLIOGRAFIA

- Alumnes de COU de l'IB Sta. Maria d'Eivissa: *La Guerra Civil a Eivissa i Formentera*. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa 1980
- Bertazioli Riquer, Fernando: *Memorias de la guerra y del exilio*. Ed mediterrània. Eivissa 1996.
- Colinas, Antonio: *Rafael Alberti en Ibiza. Seis semanas del verano de 1936*. Editorial Tusquets. Barcelona 1995.
- Fajarnés Cardona, Enrique: *Lo que Ibiza me inspiró*. Consell Insular de Eivissa i Formentera. Eivissa 1987.
- Gordillo Courcières, José Luís: *La columna de Bayo*. Ediciones Dyrsa. Madrid 1987.
- Llobet Román, Mariano: *Apuntes sobre la persecución religiosa en la diócesis de Ibiza durante la guerra civil española de 1936 a 1939*. Eivissa 2010.
- Massot i Muntaner, Josep: *El desembarcament de Bayo a Mallorca Agost-stembre de 1936*. Publicacions de l'abadia de Montserrat. Barcelona 1987
- Massot i Muntaner, Josep: *Aspectes de la guerra civil a les illes Balears*. Publicacions de l'abadia de Montserrat. Barcelona 2002.
- Massot i Muntaner, Josep: *El cònsol Alan Hillgarth i les Illes Balears (1936-1939)*. Publicacions d el'Abadia de Montserrat. Barcelona 1995
- Paul, Elliot: *Vida y muerte de un pueblo español*. Editorial Gadir. Madrid 2005.
- Parrón Guasch, Artur: *La Guerra Civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*. Editorial Mediterrània. Eivissa 2001.
- Romero, José Miguel L.: *Els Morts. Les víctimes de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera 1936-1945*. Editorial Mediterrània. Eivissa 2006

6 Bartolomé Vingut Torres, de 39 anys i la seva dona María Torres Juan de 37. La seva filla era Maria Vingut Torres, de 4 anys.

7 Antonio Ramón Riera de can Toni Musson, un al·lot de Santa Eulària que no consta al padró municipal de Vila com a habitant de la ciutat.

Noves dades per a velles troballes

LA DESTRAL DE SES SALINES

I EL LINGOT DE LA SAVINA

Pau Sureda Torres
Universitat Pompeu Fabra

INTRODUCCIÓ

Amb aquest breu treball volem donar a conèixer la recent localització de dos artefactes metàl·lics, entre les col·leccions Vives i Escudero del Museu Arqueològic Nacional (Madrid), ambdós originaris d'Eivissa i Formentera. De totes dues peces ja en teníem diverses notícies escrites que donaven veracitat a les troballes des de començaments del passat segle XX, no obstant, ambdues romanien desaparegudes des de fa diverses dècades.

En primer lloc, de la zona de Ses Salines sabem que va aparèixer l'any 1910 una destral tubular en una concavitat de la roca, tal i com publicà Pérez

Cabrero (1911, p. 35). Per altra banda, també transcendí l'existència de dues mitges destrals partides intencionalment (VIVES, 1917, p. 4). El més probable és que ambdues notícies fessin esment d'aquesta mateixa peça, una destral tubular partida en dos fragments que formà part de la col·lecció Vives (fig. 1) i que en publicà un dibuix (*op.cit.* fig. 6), malgrat que la confon amb l'exemplar de La Savina. Aquestes notícies foren recollides per diferents investigadors que donaren validesa a l'existència de la peça, malgrat continuar desapareguda (DELIBES & FERNÁNDEZ-MIRANDA, 1988, p. 86; FERNÁNDEZ, 1974, p. 65; MONTEAGUDO, 1977).

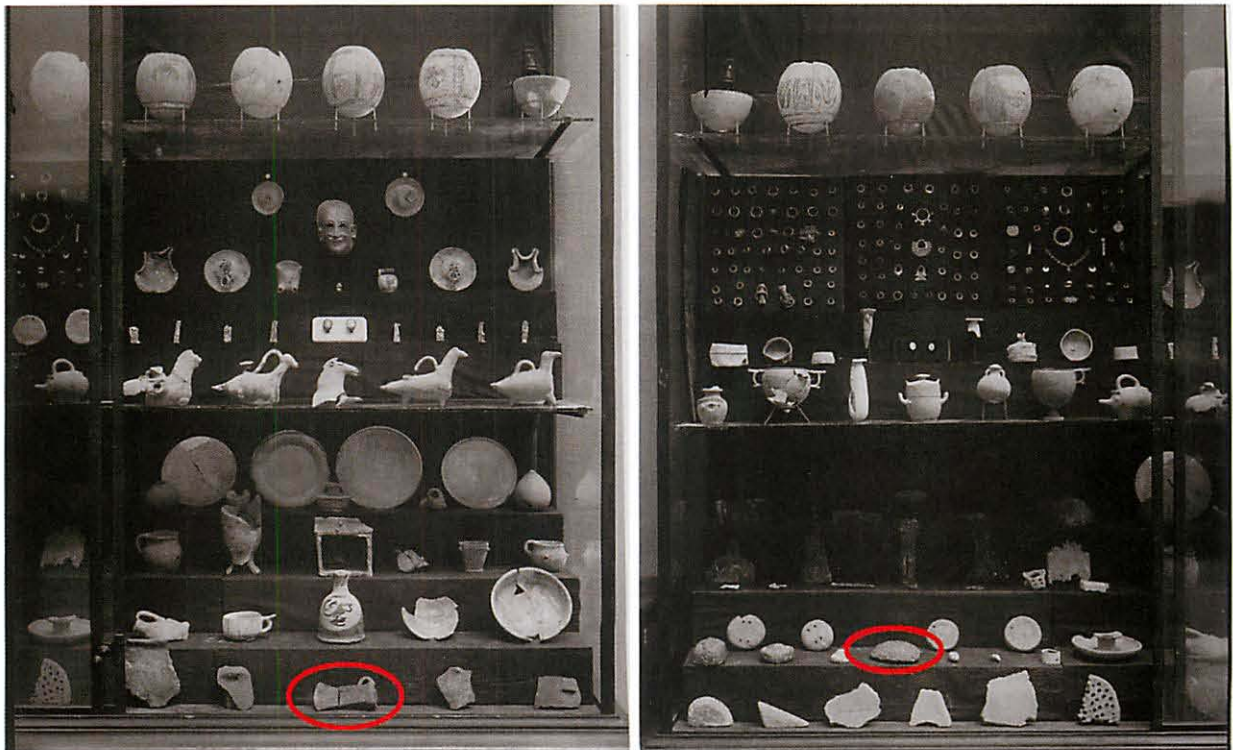

Figura 1. Imatge de les vitrines de la col·lecció Vives on pot apreciar-se la destral de Ses Salines (esquerra) i el lingot de La Savina (dreta). (Arxiu família Mateu Vives)

En segon lloc, el dipòsit de La Savina (Formentera), va ser localitzat l'any 1910 en el decurs del traçat de la carretera de La Savina a La Mola formant un conjunt integrat per una destral tubular amb una anella lateral, una destral plana amb apèndixs laterals i un nombre indeterminat de lingots circulars plano-convexos. La notícia, a nivell científic, va ser donada a conèixer per Pérez-Cabrero, qui en la seva descripció parla de "*fondos de crisoles*", probablement volent referir-se als lingots plano-convexos (PÉREZ CABRERO, 1911, p. 34). De totes aquestes peces, les dues destrals i un dels lingots plano-convexos es conserven al MAEF i han estat objecte de diversos estudis. No obstant, un altre d'aquests lingots, passà a la col·lecció Vives Escudero (VIVES Y ESCUDERO, 1917, fig. 7) (fig. 1) i fins ara constava també com a desaparegut. La resta de lingots sembla ser que foren fosos per aprofitar-ne el metall. Aquestes informacions, han estat reproduïdes pels diversos investigadors que han tractat el conjunt des de diverses perspectives (ALMAGRO, 1962; COSTA & BENITO, 2000; COSTA & FERNÁNDEZ, 1992; DELIBES & FERNÁNDEZ-MIRANDA, 1988; FERNÁNDEZ, 1974; GUERRERO, *et al.*, 2007; GUERRERO, 2008; SORÀ, 1944; VIVES, 1917).

DESCRIPCIÓ DELS ARTEFACTES

Destral tubular (N° 1923/60/302)

Destral tubular amb anella lateral que es troba partida en dues meitats (una correspon al tub i anella mentre que l'altra és la part massissa de la fulla) (figs. 2, 3 i 4), les quals encaixen perfectament, tot i que la part central de la peça superior està deformada allà on les parets són menys gruixudes. Presenta unes vores còncaues i convergents cap al taló, el tall lleugerament convex i una robusta vora envoltant el buit d'emmanegament, que és de secció rectangular. Està feta amb motlle de dues valves, la unió de les quals està molt marcada als costats de la peça. Les seves mides són 13,3 cm de longitud, 6,6 cm d'amplada, 4,2 cm de gruix màxim i 7,1 cm d'amplada màxima (al tall). El seu pes total és de 593,4 gr., dels quals 362,7 gr. corresponen al tub i l'anella mentre que els 230,7 restants corresponen a la fulla. És molt similar a l'exemplar formenterer de La Savina.

Figura 2. Imatge de la destral de Ses Salines depositada al MAN (1923/60/302)

Figura 3: Detalls de la destral de Ses Salines depositada al MAN (1923/60/302). Secció del canó deformada a la part inferior (Superior-Esquerra), vora superior (Superior-Dret), marques de les valves d'unió dels motlles (Inferior-Esquerra), buit d'emmanegament (Inferior-Dret)

Lingot planoconvex (N° 1923/60/348)

El lingot (figs. 5 i 6), de forma gairebé circular, a l'igual que l'altre exemplar de La Savina, presenta la cara superior convexa i la inferior plana, amb les vores irregulars i rugoses a causa de les bombolles fruit de la colada del metall. El seu estat de conservació és bastant bo i sembla gairebé complet, a excepció d'un lateral que apareix seccionat. Les seves dimensions són aproximadament 13 cm de diàmetre (13,1 cm de diàmetre màxim i 12,9 de mínim a les zones sense fracturar) i 3,6 cm de gruix màxim a la part central. El seu pes és de 1.247gr.

CRONOLOGIA, INTERPRETACIÓ I PERSPECTIVES DE RECERCA

Donat que el context de localització de les peces fou fortuït i sense cap altra resta material associada, no permet més que proposar diversos

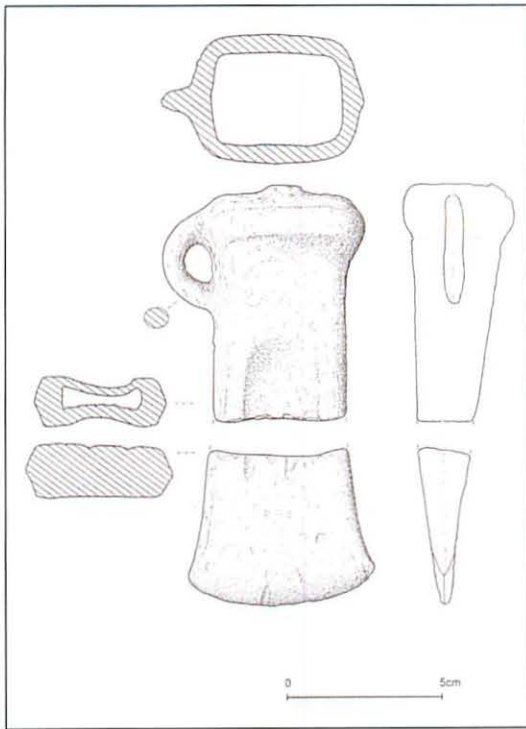

Figura 4. Dibuix de la destal de Ses Salines depositada al MAN (1923/60/302)

aspectes derivats directament de qüestions tipològiques.

En aquest cas, la destal tubular, es molt semblant a nivell tipològic i tecnològic a l'exemplar del dipòsit de la Savina i que alguns autors situen com a un tipus estrictament baleàric per comparació amb altres exemplars mallorquins com els de Sa Cova d'Artà, Can Pa amb Oli, Santa Eugènia o Son Ribes de Pina, (DELIBES & FERNÁNDEZ-MIRANDA, 1988, p. 111). No obstant, aquests tipus guarden també certes connexions amb tipus del Midi francès, la zona atlàntica i fins i tot l'illa de Sardenya. En el cas de La Savina, aquesta apareix junt a dos tipus més, els lingots plano-convexos i una destal plana amb apèndixs, motiu pel qual són considerades un tipus recent entre les destrals prehistòriques, fet que permeten situar-ne el seu funcionament entre els segle IX-VIII arq ANE¹, cronologia que seria també vàlida per a al lingot planoconvex d'aquest mateix dipòsit que venim tractant en aquest treball.

El lingot plano-convex, correspon a un tipus molt estes arreu del tot el Mediterrani, essent molt comuns a Itàlia, sobretot a l'illa de Sardenya on se'n troben nombrosos exemplars (LO SCHIAVO, *et*

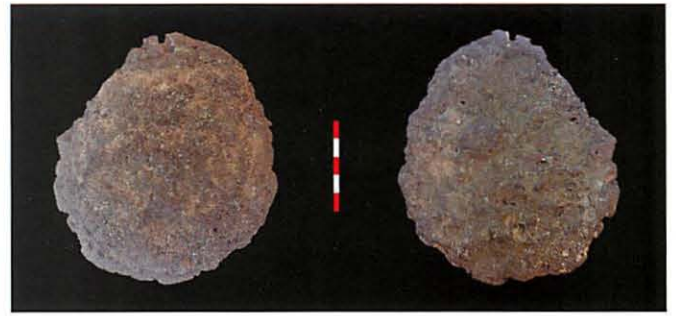

Figura 5. Lingot planoconvex de La Savina (N.1923/60/348)

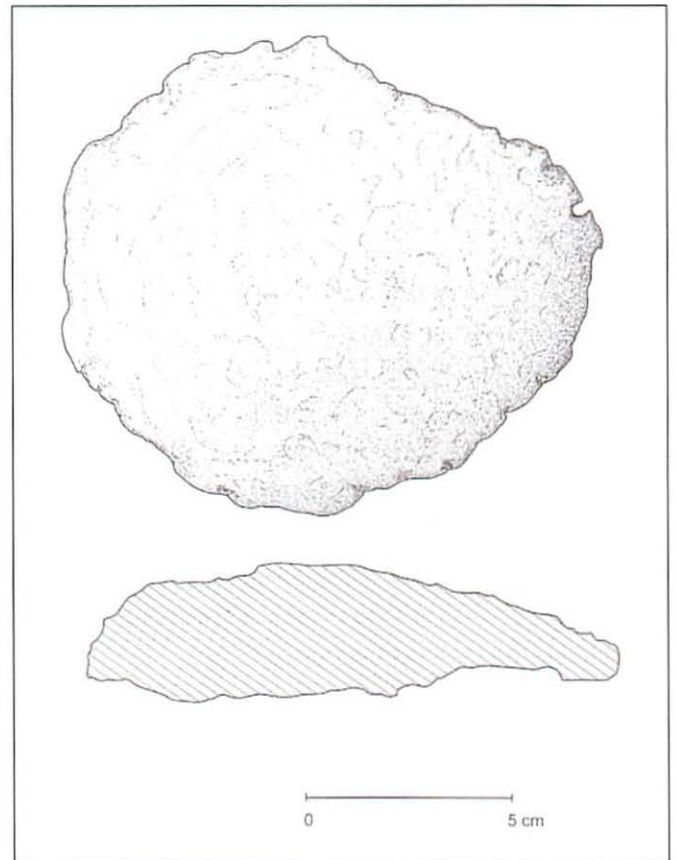

Figura 6. Dibuix del lingot de La Savina (N. 1923/60/348) conservat al MAN

al., 2005), i en altres indrets mediterranis com l'illa de Sicília o la costa del sud de França on destaca el derelict de Rochelonges (BOUSCARAS & HUGES, 1972). De la mateixa manera, a la Península Ibèrica (MONTERO-RUIZ *et al.*, 2011) i especialment a la vessant mediterrània aquests apareixen netament relacionats amb els primers moments de presència fenícia a la zona com poden ser els casos dels lingots sencers d'Alcanar o especialment els fragments de lingots de La Fonteta (RENZI *et al.*, 2009). En línies generals la quantitat de metall estimat per aquests

1. Segons cronologia arqueològica convencional.

lingots estaria entre el 1,5 i 2 Kg on precisament l'exemplar complet de La Savina (1.654 gr.) n'és uns dels exemples més representatius (MONTERO-RUIZ *et al.*, 2011, p. 110).

Així, donat que ambdues peces foren localitzades en contextos de dipòsit, se n'emfatitza la seva interpretació es termes estrictament econòmics. De la mateixa manera aquest fet s'ha de posar en relació amb les poblacions indígenes de les pitiuses que ocupaven jaciments com Cap de Barbaria II (SUREDA *et al.*, 2013), Sa Cala (RAMÓN & COLOMAR, 1999, 2010) o Can Sergent (COSTA & BENITO, 2000) i que recordem que no disposen de recursos minerals de coure. L'adscripció cronològica tardana d'alguns dels tipus representats com la destral tubular, així com l'àmplia distribució geogràfica dels lingots planoconvexos, permeten plantejar l'existència d'un sistema de circulació de metall, vinculat al sud-est peninsular, tot i que d'abast Mediterrani i possiblement vehiculat pels agents fenicis al qual hi estarien ja integrades les Pitiüses (SUREDA, 2013).

A hores d'ara s'està portant a terme un estudi arqueometal·lúrgic d'aquestes peces, en el marc de projectes de recerca més amplis, el qual permetrà aportar dades relatives a la seva composició química (fluorescència de rajos X), tecnologia (metallografia) i procedència (isòtops de plom). Aspectes que seran tractats en futures publicacions.

AGRAÏMENTS

Volem agrair molt especialment les gestions de Jordi H. Fernández que ens posà darrere la pista d'aquestes peces, així com a Ignacio Montero i Eduardo Galán per intercedir a l'hora de la seva localització al MAN. De la mateixa manera també vull agrair la col·laboració d'Oscar García-Vuelta en l'elaboració dels dibuixos i algunes fotografies.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, M. (1962). Depósito de la Sabina. Isla de Formentera. *En Inventaria Archaeologica Fasc. 6, E. 12 1-1*. Madrid.
- BOUSCARAS, A., & HUGES, C. (1972). Le cargaison de Rochelonges (Agde, Hérault). En *Omaggio a F. Benoit. I. Istituto Internazionale di Studi Liguri*. (pp. 117–130). Bordighera.
- COSTA RIBAS, B., & BENITO, N. (2000). El poblament de les illes Pitiüses durant la Prehistòria. Estat actual de la investigació. En V. M. Guerrero & S. Gornés (Eds.), *Colonización humana en medios insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural* (pp. 215–315). Palma de Mallorca: UIB.
- COSTA RIBAS, B., & FERNÁNDEZ, J. H. (1992). Les Illes Pitiüses: de la prehistòria a la fi de l'època púnica. En G. Rosselló-Bordoy (Ed.), *X Jornades d'Estudis Locals. La Prehistòria de les Illes de la Mediterrània Occidental*. (pp. 277–355). Palma de Mallorca: Museu de Mallorca.
- DELIBES DE CASTRO, G., & FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1988). *Armas y utensilios de bronce en la Prehistoria de las Islas Baleares*. Universidad de Valladolid: Studia Arqueológica 78.
- FERNÁNDEZ, J. H. (1974). Hachas de bronce halladas en Ibiza y Formentera. En *Congreso Conmemorativo del V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular* (pp. 63–71). Universidad de Barcelona.
- GUERRERO, V. M. (2008). El Bronce Final en las Baleares. Inter-cambios en al antesala de la colonización fenicia del archipiélago. En S. Celestino, N. Rafel, & X. L. Armada (Eds.), *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII-VIII). La precolonización a debate*. (pp. 183–219). Madrid: CSIC.
- GUERRERO, V. M., CALVO TRIAS, M., GARCÍA, J., & GORNÉS, S. (2007). *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro Arqueológico y Evolución Social Antes de la Edad del Hierro*. Oxford: BAR International Series 1690.
- LO SCHIAVO, F., GIUMLIA-MAIR, A., SANNA, U., & VALERA, R. (Eds.). (2005). *Archaeometallurgy in Sardinia from the Origins to the Beginnings of the Early Iron Age*. Monographis Instrumentum 30.
- MONTEAGUDO, L. (1977). *Die Beile auf der Iberischen Halbinsel*. (Vol. IX). Munich: Praehistorische Bronzefunde.
- MONTERO-RUIZ, I., ROVIRA, M. C., RENZI, M., MURILLO, M., HUNT, M. A., GENER, M., & CASTANYER, P. (2011). Lingotes plano-convexos de cobre en la primera mitad del I milenio AC en la Península Ibérica. *Boletín de La Sociedad Española de Amigos de La Arqueología*, 46, 99–119.
- PÉREZ CABRERO, A. (1911). *Ibiza arqueológica. Vasa*. Barcelona: Thomas.
- RAMÓN, J., & COLOMAR, M. (1999). Investigacions arqueològiques a la fortificació prehistòrica de sa Cala (La Mola, Formentera). *Mayurqa*, 25, 29–41.
- RAMÓN, J., & COLOMAR, M. (2010). El recinto fortificat de l'Edat del Bronze y l'hàbitat andalusí de Sa Cala (Formentera). *Quaderns de Prehistòria I Arqueologia de Castelló*, 28, 139–166.
- RENZI, M., MONTERO-RUIZ, I., & BODE, M. (2009). Non-ferrous metallurgy from the Phoenician site of La Fonteta (Alicante, Spain): a study of provenance. *Journal of Archaeological Science*, 36(11), 2584–2596.
- SORÀ, M. (1944). Restos de la Edad del Bronce en Ibiza y Formentera. *Ibiza (1ª época)*, (2), 18–20.
- SUREDA, P. (2013). Interacción y cambio social en las Islas Baleares durante el Bronce Final. Un punto de partida. *Cuadernos de Arqueología Mediterránea*, 21, 87–106.
- SUREDA, P., CAMARÓS, E., CANTONI, G., GARCIA, D., GONZALO, X., MARÍN, D., MASCLANS, A., MOLINA, A., BOFILL, M., CUETO, M. ÀLVAREZ, E. (2013). Redescobrint Cap de Barbaria II. Resultats de la 6ª campanya d'excavacions arqueològiques. En M. Riera & J. Cardell (Eds.), *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*. (pp. 15–24). Palma.
- VIVES Y ESCUDERO, A. (1917). *Estudio de Arqueología Cartaginesa. La necropoli de Ibiza*. Madrid.

PRESENTACIÓ DE L'ESTUDI DE LES COMUNITATS PREHISTÒRIQUES DE FORMENTERA A PARTIR DE L'ANÀLISI FUNCIONAL D'ARTEFACTES LÍTICS I OSSIS

Maria Bofill

Departament de Prehistòria,
Universitat Autònoma de Barcelona¹

Introducció

¹La prehistòria de la pitiusa menor i, per extensió, d'ambdues illes, Eivissa i Formentera, ens reserven encara moltes qüestions sense resoldre i molts aspectes encara poc coneguts. Què en sabem dels primers grups humans que varen arribar a Formentera? D'on provenien? Quins contactes continuaven tenint amb les comunitats d'origen? I sobre els poblats estables de l'edat del bronze, com Cap de Barbaria II, què en sabem del seu sistema de vida (estratègies de subsistència, desenvolupament tecnològic, relacions socials, etc.)? Totes aquestes problemàtiques han motivat l'aparició recent de nous projectes de recerca sobre els jaciments prehistòrics de l'illa de Formentera, entre els quals es situa el projecte que vàrem presentar a la convocatòria de la Beca d'investigació del Consell Insular de Formentera 2014².

S'han documentat més d'una trentena de jaciments datats en època prehistòrica a l'illa de Formentera (Costa i Benito, 2000: 300), una xifra que contrasta notablement amb els vuit jaciments localitzats a l'illa d'Eivissa, amb un territori molt més ampli que l'anterior. D'aquesta trentena de jaciments formenterers, només set han estat objecte d'excavacions arqueològiques (Fig. 1): el sepulcre megalític de Ca na Costa (Fernández *et al.*, 1988), els poblats de Cap de barbaria I (Topp *et al.*, 1979), Cap de Barbaria II (Costa i Fernández, 1992; Sureda *et al.*, 2014), i Cap de barbaria

Figura 1. Jaciments prehistòrics que han estat objecte d'excavacions

III (Costa i Fernández, 1992), la cova des Riuets (Marlasca, 2008; López Garí *et al.*, 2013), la fortificació de sa Cala (Ramon i Colomar, 2010), i recentment la cova 127 (Camarós *et al.*, 2015). Altres jaciments han proporcionat troballes superficials de materials i estructures, com és el cas de la cova des Fum (Costa i Fernández, 1992), que actualment està sent objecte d'un nou projecte d'estudi (Marlasca i López Garí, 2014).

Fruit d'aquestes intervencions de camp i dels posteriors estudis de materials s'han pogut presentar un conjunt important de publicacions sobre aspectes concrets de la recerca³, però també algunes síntesis (Costa

¹ mar.bof@gmail.es

² Títol del projecte: "L'estudi de les comunitats prehistòriques de Formentera a partir de l'anàlisi funcional d'artefactes lítics i ossis". Beca d'Investigació del Consell Insular de Formentera 2014.

³ Destacam, entre d'altres, treballs sobre dieta humana a partir d'isòtops estables (Nehlich *et al.*, 2012), sobre agricultura prehistòrica mitjançant estudis carpològics i anàlisi de fitòlits (López Garí *et al.*, 2013; López-Doriga *et al.*, 2015), i estudis sobre l'explotació de recursos animals (Marlasca, 2008; López-Garí *et al.*, 2013).

i Benito, 2000; Marlasca i López Garí, 2013) i treballs multidisciplinaris (Sureda *et al.*, 2015) que estan resultant cabdals per posar ordre al registre conegut fins al moment i als estudis desenvolupats per diversos investigadors. Finalment, la recerca sobre la prehistòria pitiüsa ha donat peu a la realització d'una tesi doctoral centrada en aquesta problemàtica (Sureda, 2016). Per tant, podem concloure que, gràcies a l'esforç i la implicació de diversos investigadors, el desenvolupament de la recerca sobre la prehistòria de les illes comença a tenir una base documental i interpretativa sòlida, i que comença a difondre's a la resta de la comunitat científica en forma de treballs publicats.

Considerant aquest bon moment de la recerca sobre la prehistòria de Formentera, el nostre projecte es centra en recuperar i aprofundir en una part de la materialitat arqueològica que en alguns casos ha passat desapercibuda per la major part dels investigadors (per ex., l'utillatge macrolític), i d'altres casos en els que el desenvolupament actual de les tècniques d'anàlisi permet avançar molt més en el seu potencial informatiu (com per exemple, l'estudi dels ornaments personals). La proposta tracta d'aplicar la metodologia d'estudi funcional sobre un seguit de categories arqueològiques com els instruments macrolítics (molins, morters, percussors, allisadors, polidors, etc.) i els objectes sobre os (eines com punxons, fletxes; ornaments com denes de collaret, botons) recuperats en els jaciments prehistòrics formenterers. En aquest sentit, l'estudi funcional es basa a analitzar el procés de manufactura, ús i manteniment dels artefactes en el marc de la seva vinculació amb diverses esferes de la vida quotidiana de les comunitats humanes.

Per tant, el nostre interès es dirigeix cap a un ampli espectre de possibilitats funcionals amb els quals podem relacionar tot aquests tipus d'artefactes. Especialment rellevant és l'àmbit de la preparació dels aliments (cereals, plantes diverses, carn, etc.) i la producció d'objectes de diversa naturalesa com instruments sobre pedra, os, petxina i fusta, o d'altre tipus d'artefactes com són els ornaments personals.

A continuació mostrarem de forma sintètica el tipus d'anàlisis que es poden realitzar amb aquestes categories d'artefactes, i quines són les possibilitats d'estudi que veiem comptant amb els materials recuperats en els jaciments prehistòrics de Formentera. Per tant, val a dir que les dades aportades i les hipòtesis plantejades en aquesta presentació del projecte es troben en curs d'estudi.

CATEGORIA MATERIAL	JACIMENTS			Total per categoria
	CA NA COSTA	SA CALA	CAP DE BARBARIA II	
Allisador			9	9
Allisador/ percussor			5	5
Llosa		1	2	3
Molí		3	12	15
Eina de mòlta indeterminat		3	4	7
Mà de molí		1	8	9
Morter	1			1
Piló			1	1
Piló/percussor			2	2
Percussor	2		12	14
Còdol amb traces	2		5	7
Placa perforada	1		1	2
Ornament	13		1	14
Matèria primera sense transformar			2	2
Indeterminat			8	8
Total per jaciment	19	8	72	

Figura 2. Materials arqueològics analitzats en el marc del projecte segons categoria i jaciment de procedència

L'utillatge d'ús quotidià

Els instruments macrolítics són aquells artefactes elaborats sobre roques de diferent tipus i que participen en un ampli conjunt de tasques com la percussió, el repicatge, la mòlta, la trituració, l'abrasió i el poliment de matèries diverses (Adams *et al.*, 2009). Tot i que es tracta d'un conjunt material poc estudiat en els projectes de recerca arqueològica en general per mor de la seva aparent senzillesa tècnica i poca estandardització formal, les eines macrolítics són una de les categories d'artefactes més abundants en el registre arqueològic. En les darreres dècades, i gràcies als avenços en la metodologia d'anàlisi funcional aplicada als estudis sobre instruments macrolítics, s'està comprovant com aquest utillatge proporciona dades molt rellevants sobre el desenvolupament tecnològic i les pràctiques socioeconòmiques de les societats passades.

Els conjunts macrolítics varien substancialment a través del temps i en funció de l'àrea geogràfica, tal i com s'ha documentat arqueològicament al Pròxim Orient, al sud-oest nord-americà i a Europa (Dubreuil i Savage, 2014). Aquest desenvolupament tecnològic s'inicia amb les eines de percussió (percussors i

encluses) del paleolític inferior, i s'estendrà de forma paral·lela a la indústria lítica tallada al llarg del paleolític mitjà i superior. Posteriorment, es constata que els conjunts macrolítics esdevindran cada vegada més nombrosos i variats a partir de l'epipaleolític i el neolític, procés ben documentat al Pròxim Orient (Wright, 1993; Bofill, 2015), coincidint amb la domesticació d'espècies i l'aparició del nou sistema de vida agrícola i ramader.

En societats agrícoles tradicionals, els instruments de mòlta i trituració esdevenen part del nucli central de l'utilatge d'ús quotidià de les unitats familiars. Diversos estudis etnogràfics assenyalen els molins i els morters com els ítems més importants de l'equipament domèstic d'una comunitat, tal i com s'ha documentat àmpliament en indrets de Mesomèrica i Amèrica del Sud i a l'Àfrica central (Hamon i Le Gall, 2013). En les comunitats agrícoles, la mòlta del cereal com a pas previ a la preparació del menjar familiar pot representar entre 2 i 3 hores de feina diària per mantenir alimentada una unitat familiar. A més, gràcies als estudis etnogràfics sabem que aquests instruments macrolítics, a part del processat de cereals i d'altres ingredients per a l'alimentació (llegums, espècies, tubercles, carn i peix assecats...), participen en altres activitats molt importants per a la comunitat, com en la preparació de productes artesans com la mantega de karité (Hamon i Le Gall, 2013), o en el treball de la pell animal i el cuir (vegeu ref. a Bofill i Taha, 2013). Finalment, cal destacar que en alguns contextos geogràfics, determinades categories d'artefactes macrolítics poden esdevenir objectes amb un elevat valor simbòlic, tal i com s'ha documentat en el cas de les grans destrals polides dels pobles indonesis d'Irian Java (Petrequin i Petrequin, 1993).

Tal i com succeeix en altres indrets, l'utilatge macrolític és una categoria molt poc estudiada en el context de les Illes Balears arqueològicament. D'època prehistòrica s'han realitzat alguns estudis funcionals de jaciments concrets com els poblats talaiòtics de Son Fornés (Delgado, 2008) i el de Son Ferragut (Risch, 2003), ambdós a Mallorca, tot i que el més habitual és mencionar només la presència d'aquests instruments als jaciments, així com incloure dibuixos i fotografies en articles de presentació general de resultats de les excavacions. Tot i així, afortunadament la situació comença a canviar, gràcies a una nova sensibilització vers aquestes categories d'artefactes, principalment per la informació que poden aportar en relació al processat de les plantes i la producció agrícola. Aquest

seria el cas dels nous estudis sobre residus realitzats amb molins de la cova des Riuets (López Garí *et al.*, 2013), a Formentera, i de Cornia Nou (Portillo *et al.*, 2014), a Menorca.

En el projecte d'estudi hem pogut incloure fins ara un total de 99 artefactes (Fig. 2),⁴ procedents de contextos d'època calcolítica, com el sepulcre megalític de Ca na Costa, i d'edat del bronze, com sa Cala i Cap de Barbaria II (campanyes 1979-1987 i 2012-2015). La diversitat de categories d'artefactes és notable, i s'han identificant estris de percussió (percussors), abrasió (plaquetes d'afilar, allisadors), mòlta (molins, lloses i mans de molí) i trituració (morters i pilons), i ornaments (botons i denes de collaret). Entre totes les categories, cal destacar la presència majoritària d'eines de mòlta en els jaciments de sa Cala i Cap de Barbaria II, així com l'absència d'aquests al sepulcre de Ca na Costa. L'anàlisi de la matèria primera dels artefactes indica un aprofitament intensiu dels recursos lítics disponibles a l'illa, roques com la calcària escullosa del tortonià i el marès, tot i que també s'han documentat materials allòctons, com una plaqueta de pissarra recuperada a Cap de Barbaria II (Fig. 3.c). En el marc del projecte s'estan duent a terme noves prospeccions geològiques a Formentera per avaluar el grau de disponibilitat i d'accessibilitat de les roques explotades per elaborar aquest utilatge.

Com anunciàvem prèviament, l'estudi funcional de l'utilatge tracta d'analitzar el procés complet que s'inicia amb la manufactura de l'artefacte, continua amb els diversos usos que pot experimentar al llarg de la seva vida útil, i es combina amb els episodis de manteniment per conservar l'eficàcia de l'instrument, fins que es rebutja o s'amortitza per diverses raons, i és abandonat finalment en el registre arqueològic. La metodologia d'anàlisi per reconstruir tot aquest procés productiu es basa en l'estudi de les traces de manufactura i d'ús conservades sobre la superfície dels artefactes (Adams *et al.*, 2009; Bofill, 2015). Per poder interpretar aquests traces o estigmes és necessari recórrer a un referent experimental de traces de fabricació i de diversos usos que ens permetin reconèixer quins processos de desgast han pogut generar les alteracions superficials que observem en els

4 Volem agrair la col·laboració del directors dels jaciments estudiats a l'hora de disposar dels materials per realitzar aquest estudi. També volem donar les gràcies als responsables del MAEF per l'ajuda durant l'estudi als materials dipositats en les seves instal·lacions. Finalment, la part de l'estudi de la matèria primera dels artefactes lítics s'està duent a terme gràcies a la col·laboració amb el prof. Luis Alberto Tostón, i als geòlegs Sunna Farriol i Enrique Torres.

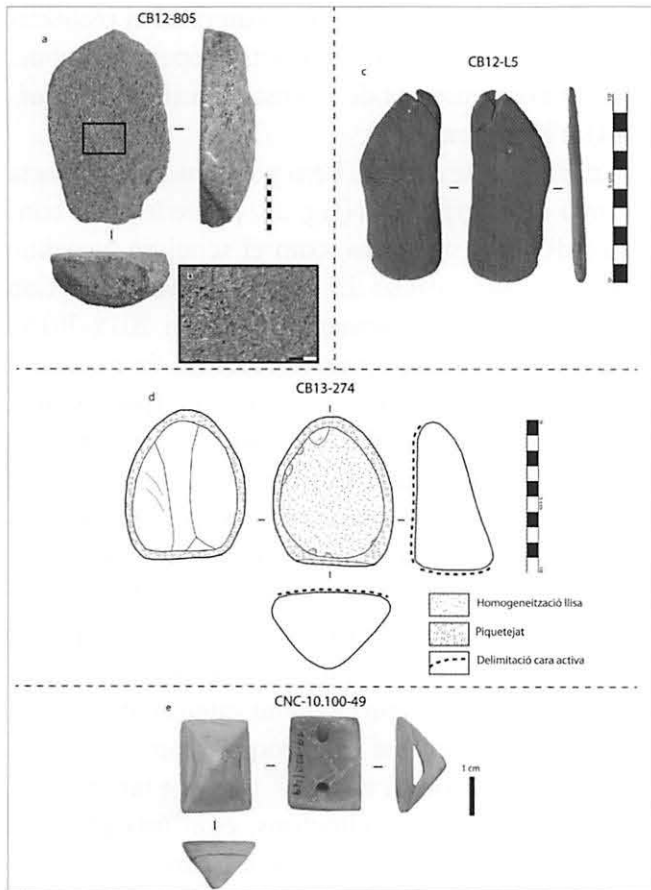

Figura 3. Exemples d'artefactes macrolítics i ossis de Cap de Barbaria II (a-d) i de Ca na Costa (e): a. Molí CB12-805 elaborat amb calcària escullosa; b. Vista de detall de la cara activa de CB12-805; c. Plaqueta CB12-L5 confeccionada amb roca metamòrfica (pissarra); d. Mà de molí CB13-274 manufacturada a partir d'un còdol de calcària microcristal·lina; e. Botó piramidal amb perforació en V elaborat amb matèria dura animal.

artefactes arqueològics. Mitjançant aquesta anàlisi comparativa de traces arqueològiques i experimentals podrem relacionar els artefactes macrolítics amb activitats productives concretes, com el processat de cereals i la producció de farina, o amb altres esferes tècniques, com el processat de les pells animals (Bofill i Taha, 2013), la producció de desengreixants per la ceràmica, etc.

De forma paral·lela a l'anàlisi traceològic dels artefactes, existeix una altra via per conèixer la funcionalitat de l'utilatge a partir de l'anàlisi dels possibles residus microscòpics conservats sobre les superfícies actives de les eines. Ens referim al cas dels fitòlits, com ja s'ha pogut comprovar a la cova des Riuets (López Garí *et al.*, 2013), però també al cas dels midons, un altre tipus de residu microscòpic de naturalesa mineral que a l'igual que el fitòlits permeten determinar el tipus de planta que va ser processada amb un arte-

facte. En aquesta línia de treball, hem pogut realitzar unes primeres analítiques a partir de midons conservats en els molins de Cap de Barbaria II (Aceituno, 2015), que esperam estendre a la resta de jaciments formenters, juntament amb el desenvolupament de l'estudi traceològic i experimental de l'utilatge.

Un món simbòlic ric i connectat amb l'exterior

Els ornaments són objectes que poden presentar diverses funcionalitats alhora: constituir elements d'ornamentació corporal (valor estètic); contenir informació visual sobre certs atributs socials, econòmics i simbòlics de la persona que el llueix o el té en possessió (valor socioeconòmic i simbòlic); i, en ocasions, també poden tenir, a més a més de les anteriors, una funció tècnica, com és el cas dels botons, les agulles, els passadors, etc. Ornaments com els botons i les denes de collaret acostumen a dipositar-se en els enterraments com aixovar, la qual cosa no només afavoreix la seva conservació (ja que es tracta de dipòsits a priori tancats), sinó que també amplien el seu potencial informatiu gràcies a l'associació que s'estableix entre els objectes i els individus inhumats a la sepultura.

Hem documentat ornaments al poblat de Cap de Barbaria II i al sepulcre megalític de Ca na Costa (Fig.3.e). Especialment rellevant és el ric conjunt de 13 botons en perforació en V de Ca Na Costa, del qual s'identifica una variabilitat notable a nivell de tipus i morfologies i de matèries primeres utilitzades, corresponents a matèries dures animals (Fernández *et al.*, 1988). En el cas dels ornaments prehistòrics recuperats a Formentera, el nostre objectiu és conèixer el procés de fabricació, la possible procedència de l'ornament o de la matèria primera, i els aspectes funcionals d'aquests objectes abans de ser dipositats al registre arqueològic.

Els botons en perforació en V del període calcolític constitueixen un element molt comú en l'esfera del fenomen campaniforme europeu, tot i que la seva presència s'estén ben entrada l'edat del bronze (Guerro i Calvo Trias, 2003). D'aquests elements apareguts també en els jaciments formenters, n'estudiarrem la tipologia (seguint Uscatescu, 1992, i Lull *et al.*, 1999), però especialment voldríem revisar la matèria primera amb la qual varen ser confeccionats. En els darrers anys, la revisió d'aquests tipus d'ítems mitjançant l'aplicació de noves tècniques d'anàlisi està reve-

lant el paper dels objectes elaborats sobre ivori en la prehistòria recent europea (Schuhmacher i Banerjee, 2012).

L'ivori és una matèria dura animal que pot procedir dels ullals d'elefant, però també d'altres espècies animals com el catxalot, el narval o l'hipopòtam, i, inclús, també s'ha documentat l'aprofitament de l'ivori d'espècies extintes, com el mamut i l'elefant antic (*Elephas antiquus*), que poblaven Europa durant el plistocè. A part de les espècies extintes, existeixen diverses espècies actuals d'elefant dels quals va ser aprofitat l'ivori durant la prehistòria recent: l'elefant asiàtic (*Elephas maximus*), l'elefant africà de les estepes (*Loxodonta africana africana*) i l'elefant africà de bosc (*Loxodonta africana cyclotis*). A les Illes Balears tenim objectes confeccionats amb ivori en diferents jaciments prehistòrics, concretament a l'abric de Son Matge a Mallorca, i a la cova des Mussol (Lull *et al.*, 1999) a Menorca, tot i que de moment no s'han realitzat estudis arqueomètrics per analitzar la procedència d'aquests materials.

La identificació de les diverses espècies associades als ivoris arqueològics s'ha pogut realitzar gràcies a la implementació de tècniques d'anàlisi com l'espectrometria, les quals permeten determinar el tipus i la procedència de l'ivori d'una peça arqueològica. Utilitzant tècniques com l'espectrometria FTIR i l'espectrometria Raman, s'ha pogut constatar la presència d'objectes elaborats amb ivori d'elefant asiàtic en jaciments calcolítics de la península ibèrica com Los Millares (Almeria) o Valencina de la Concepció (Sevilla) (Schuhmacher i Banerjee, 2012). Aquestes noves dades fan plantejar als investigadors noves qüestions sobre la circulació de materials orientals cap a l'occident mediterrani, i sobre si es traslladaven en forma d'objectes acabats o de matèria primera sense confeccionar. El més interessant és analitzar quines són les vies de connexió entre comunitats tan allunyades entre si, i en quines circumstàncies socioeconòmiques es varen produir aquest tipus d'intercanvis.

De moment, existeixen indicadors sobre la possible relació entre les Illes Balears, de manera directa o indirecta, amb una altra xarxa de distribució d'ivoris, en aquest cas, d'elefant africà. Concretament, comptam amb un conjunt de mostres de la necròpolis del bronze mitjà de Can Martorellet (Pollença, Mallorca), les quals es varen identificar com objectes elaborats amb ivori d'elefant africà de les estepes mitjançant espectrometria FTIR, Raman i, també, mitjançant anàlisi d'isòtops (Schuhmacher i Banerjee, 2012; Nocete

et al., 2013). Seguint aquest precedent, en el nostre projecte d'estudi tractarem de revisar mitjançant tècniques d'espectrometria la matèria primera dels ornaments del sepulcre megalític de Ca na Costa, el qual podria revelar la presència d'algun botó en perforació en "V" elaborat amb aquesta matèria al·lòctona a les illes. Encara que aquesta relació s'ha de proposar de forma cautelar i a mode d'hipòtesi, el que sí creim és que l'aplicació de noves tècniques d'anàlisi proporcionaran noves dades per a una interpretació més acurada d'aquest conjunt excepcional a les Pitiüses.

Perspectives de l'estudi

La prehistòria de Formentera compta amb un conjunt molt important de jaciments de diferent tipologia (enterraments monumentals, enterrament en cova, grans poblats a l'aire lliure, estructures fortificades) que està permetent obtenir una nova visió sobre les primeres comunitats humanes que varen poblar les illes Pitiüses. Davant d'aquest ric registre arqueològic, l'objectiu dels investigadors és conèixer com vivien aquestes comunitats, com es relacionaven entre elles, amb el seu medi ambient i amb les comunitats de l'exterior, i quins processos de canvi (social, polític, econòmic) varen experimentar al llarg de la seqüència prehistòrica. Per tant, cal remarcar que aquestes problemàtiques requereixen projectes que incloguin estudis multidisciplinaris i anàlisis més exhaustius de les dades arqueològiques obtingudes en les excavacions per tal de poder avançar en la recerca sobre la nostra prehistòria.

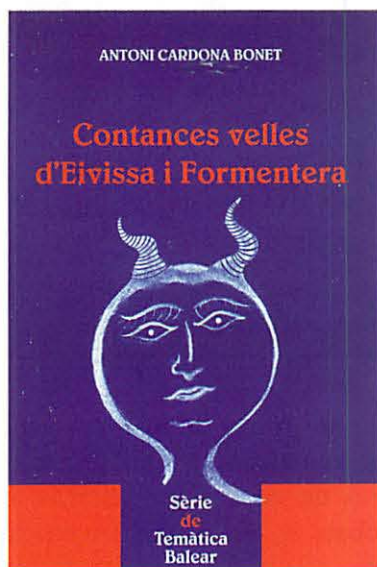
La continuació de la recerca ha de contemplar l'anàlisi de categories d'artefactes macrolítics com ara molins, morters i percussors, els quals juntament amb els recipients ceràmics, constitueixen l'equipament domèstic bàsic d'aquestes comunitats calcolítics i de l'edat del bronze. D'altra banda, l'estudi d'objectes amb càrrega simbòlica com els ornaments, ens permeten aproximar-nos una mica més a les formes de pensar i de relacionar-se dels primers grups humans que varen poblar les Illes Pitiüses.

BIBLIOGRAFIA

- ACEITUNO, F.J. 2015. "Informe de l'estudi de restes de midons", SUREDA, P.; CAMARÓS, E.; CUETO, M.; TEIRA, L. 2015. *Les comunitats prehistòriques de Formentera. Arqueologia, patrimoni i societat. Informe anual 2014. Campanya d'excavació, prospecció i consolidació*. Formentera: Consell Insular de Formentera.
- ADAMS, J.; DELGADO, S.; DUBREUIL, L.; HAMON, C.; PLISSON, H.; RISCH, R. 2009. "Functional Analysis of macro-

- lithic artefacts: a focus on working surfaces", a F. STERNKE, L. EIGELAND, & L.-J. COSTA (Eds.), *Non-Flint Raw Material Use in Prehistory. Old prejudices and new directions. Proceedings of the XV World Congress (Lisbon, 4-9 September)*. UIISP. Oxford: BAR International Series 1939. pp. 43-66.
- BOFILL, M. 2015. *Inicio y consolidación de las prácticas agrícolas durante el neolítico en el levante mediterráneo (septentrional y central): El proceso de molienda y trituración a partir del análisis funcional del instrumental macrolítico*. [Ph. D. Thesis]. Departament de Prehistòria. Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona.
- BOFILL, M.; TAHA, B. 2013. "Experimental approach to hide-processing tasks combining the use of bone and basalt tools. The Neolithic case of Tell Halula (Middle Euphrates Valley, Syria)", a A. Palomo, R. Piqué, & X. Terradas (Eds.), *Experimentación en arqueología. Estudio y difusión del pasado*. Vol. 4, pp. 45-55. Girona: MAC-Girona 25.1.
- CAMARÓS, E.; SUREDA, P.; TEIRA, L. CUETO, M. 2015. *Projecte d'intervenció arqueològica d'urgència 2014. Cova des Virots (Cova punt 127). Informe de resultats*. Formentera: Consell Insular de Formentera.
- COSTA, B.; BENITO, N. 2000. "El poblament de les illes Pitiüses durant la Prehistòria, estat actual de la investigació", a GUERRERO, V.M.; GORNÉS, S. *Colonització humana en ambients insulars. Interacció amb el medi adaptació cultural*, Universitat de les Illes balears, Palma. pp.11-72.
- COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J. 1992. "Les illes Pitiüses: de la Prehistòria a la fi de l'època púnica", a *La Prehistòria de les illes de la Mediterrània occidental, X Jornades d'Estudis Locals*. Institut d'Estudis Balearics. Palma. pp.277-355
- DELGADO, S. 2008. *Prácticas económicas y gestión social de recursos (macro)líticos en la prehistoria reciente (III-I milenios AC) del Mediterráneo Occidental*. [Ph. D. Thesis] Universitat Autònoma de Barcelona.
- DUBREUIL, L.; SAVAGE, D. 2014. "Ground stones: a synthesis of the use-wear approach", *Journal of Archaeological Science*, 48, pp. 139-153.
- FERNÁNDEZ, J. H., PLANTALAMOR, L., Y TOPP, C. 1988. *El sepulcro megalítico de Ca Na Costa (Formentera)*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza. Eivissa.
- GUERRERO, V.M.; CALVO, M., 2003. "Botons i elements d'ornament personal. Estudi contextual i cultural". GUERRERO, V.M.; CALVO, M.; Coll, J. *El dolmen de s'Aigua Dolça (Colònia de Sant Pere, Mallorca)*. Col·lecció La Deixa, 5. Monografies de patrimoni històric. Consell de mallorca. pp.92-119.
- HAMON, C.; LE GALL, V. 2013. "Millet and sauce: The uses and functions of querns among the Minyanka (Mali)". *Journal of Anthropological Archaeology*, 32: 109-121.
- LÓPEZ-DORIGA, I.; CAMARÓS, E.; CUETO, M.; TEIRA, L.; SUREDA, P. 2015. "Aproximación a la explotación de los recursos vegetales en Cap de Barbaria II: Resultats preliminars", a *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Formentera. pp.143-150.
- LÓPEZ GARÍ, J. M.; PÉREZ, G.; MARLASCA, R.; FARRERA, V. ENRICH, J. 2013. "La primera agricultura pitiüsa y balear: las evidencias de la Cova des Riuets". *Saguntum* 45(): 65-77.
- LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R., 1999. *La Cova des Càrritx i la Cova des Mussol. Ideologia y sociedad en la Prehistoria de Menorca*. Consell Insular de Menorca. Barcelona.
- MARLASCA, R. 2008. "Ictiofaunas de la Cova des Riuets (La Mola, Formentera, Balears)", a BÉAREZ, P.; GROUARD, S.; CLAVEL, B. (ed.) *Archéologie du poisson. 30 ans d'archéo-ichtyologie au CNRS Hommage aux travaux de Jean Desse et Nathalie Desse-Berset XXVIIIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*. Éditions APDCA, Antibes.
- MARLASCA, R.; LÓPEZ GARÍ, J. M. 2013. "Per una prehistòria pitiüsa", *Randa*, 71, pp.5-19.
- MARLASCA, R.; LÓPEZ GARÍ, J. M. 2014. "Aprovisionamiento de agua y culto en la prehistoria pitiüsa", *In amicitia. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández*. Trabajos del Museo Arqueologico de Ibiza y Formentera, 72, pp.397-410.
- NEHLICH, O.; FULLER, B.T.; MÁRQUEZ-GRANT, N.; RICHARDS, M.P. 2012. "Investigation of Diachronic Dietary Patterns on the Islands of Ibiza and Formentera, Spain: Evidence from Sulfur Stable Isotope Ratio Analysis". *American Journal of Physical Anthropology*. 149: 115-124.
- NOCETE, F., VARGAS, J. M., SHUHMACHER, T. X., BANERJEE, A., DINDOF, W. 2013. "The ivory workshop of Valencina de la Concepción (Seville, Spain) and the identification of ivory from Asian elephant on the Iberian Peninsula in the first half of the 3rd millennium BC". *Journal of Archaeological Science* 40, 1579-1592.
- PETREQUIN, P.; PETREQUIN, A. M. 1993. *Ecologie d'un outil: la hache de pierre en Irian Java (Indonesie)*. Editions du CNRS. Paris.
- PORTILLO, M.; LLERGO, Y.; FERRER, A.; ANGLADA, M.; PLANTALAMOR, LL. ALBERT, R. M. 2014. "Actividades domésticas y molienda en el asentamiento talayótico de Cornia Nou (Menorca, Islas Baleares): resultados del estudio de microfósiles vegetales", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 24. pp. 311-321.
- RAMON, J.; COLOMAR, M. 2010. "El recinte fortificat de l'edat del bronze i l'habitatge andalusí de sa Cala (la Mola, Formentera)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 28, pp.139-166.
- RISCH, R.: 2003. "Los artefactos macrolíticos del yacimiento del Puig Morter de Son Ferragut", a Castro, P. V.; Escoriza, T.; Sanahuja, E. *El Edificio Alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Sineu, Mallorca)*, British Archaeological Reports, International Series, 1162, Oxford, Archaeopress, 306-319.
- SCHUHMACHER, T.X.; BANERJEE, A. 2012. "Procedencia e intercambio de marfil en el calcolítico de la Península ibérica", a *Congrés Internacional Xarxes al Neolític. Rubricatum*, 5, pp. 289-298.
- SUREDA, P. (2016). *Les comunitats prehistòriques pitiüses i la seva interacció social. Aportacions des de l'arqueometal·lúrgia i els espais domèstics*. Tesi Doctoral. Universitat Pompeu Fabra. Barcelona.
- SUREDA, P.; BOFILL, M.; CAMARÓS, E.; CUETO, M.; GONZALO, X.; MARÍN, D.; MASCLANS, A.; MOLINA, A.; ÁLVAREZ, E. 2014. "Redescobrint Cap de Barbaria II (Formentera). Resultats de la 6ª companya d'excavacions arqueològiques", a RIERA, M.; CARDELL, J. (Coord.) *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Palma, 28 a 30 de setembre, 2012)*. Edicions Documenta Balear.
- SUREDA, P.; CAMARÓS, E.; CUETO, M.; TEIRA, L.; ACEITUNO, F.J.; ALBERO, D.; ÁLVAREZ-FERNÁNDEZ, E.; BOFILL, M.; LÓPEZ-DÓRIGA, I.; MARÍN, D.; MASCLANS, A.; PICORNELL, LL.; REVELLES, J.; BURJACHS, F., 2015. "The site of Cap de Barbaria II and the first human settlement of Formentera (Balearic Islands): Resource management and subsistence in a reduced insular environment". Pòster presentat al *International Colloquium "The Geoarchaeology of Mediterranean Islands" (Cargèse, France)*, 30 June-2 July.
- TOPP, C.; FERNÁNDEZ, J.; PLANTALAMOR, Ll. 1979. "Recent archaeological activities in Ibiza and Formentera". *Bulletin of the Institute of Archaeology*. University of London, 16, pp.215-234
- USCATESCU, A. 1992. *Los botones de perforación en "V" en la península Ibérica y las Baleares durante la Edad de los metales*. Temas de Arqueologia nº2. Madrid: Foro. Arqueologia, proyectos y publicaciones, S.L.
- WRIGHT, K. I. 1993. "Early Holocene Ground Stone Assemblages in the Levant". *Levant*, 25(1), pp.93-111.

NOVETATS bibliogràfiques

- **CARDONA BONET, Antoni:** *Contances velles d'Eivissa i Formentera*. Sèrie de Temàtica Balear, número 2. 155 pàgines amb il·lustracions en color. Editorial Can Sifre, Palma 2015.

L'obra *Contances velles d'Eivissa i Formentera* de l'escriptor, professor i editor Antoni Cardona Bonet és un curiós viatge en el temps a l'Eivissa rural de finals del segle XIX i principis del XX. Es tracta d'una mena de continuació del llibre 'Romanços per a després d'una vidassa', publicat per l'autor l'any 1995 i que va obtenir un gran èxit editorial i de repercussió literària a l'illa. Seguint la mateixa tònica, Cardona fa servir, les maneres i les formes tradicionals de la cultura oral, nit rera nit, a la llum del foc, emprant un vocabulari d'època que recull girs lingüístics i vocables, molts d'ells, malauradament, ja en desús. Construït a força de sumar petites històries breus, amb relats vertebrats amb més entitat i cos, l'autor intercala petites anècdotes

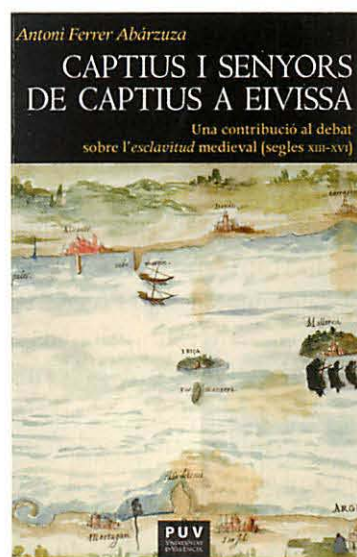
(on la seva veracitat és realment el menys important), dits, acudits i, fins i tot receptes i maneres tradicionals de fer les coses. Es tracta d'un compendi dels records infantils de l'autor, que s'articulen per esbossar un pintoresc quadre sociològic de la societat pitiusa. Cap aspecte de la vida quotidiana s'escapa a l'aguda ploma del narrador, començant pels costums propis del camp, amb viscudes descripcions de les maneres de l'agricultura tradicional i la ramaderia, l'aprofitament dels recursos naturals etc., a històries amb un rerefons més social, on no s'escatimen les referències a l'amor i al sexe. Moltes de les històries tenen un marcat accent eròtic, que tracta sempre de resultar amè, exposant aquest aspecte de la cultura tradicional eivissenca, més suavitzat en altres recopilacions d'aquest tipus de rondalles i contances tradicionals, i que aquí es posen directament sobre la taula, per parlar del sexe d'una forma absolutament mundana i divertida. Un altre aspecte molt cridaner de l'obra, són les referències al món espiritual, amb especial atenció al cel i a l'infern i als personatges que hi transiten. Però es tracta d'una visió diferent del mateix, per marcades presències de l'imaginari eivissenc i del que podria esperar-se, o no, una vegada passats a l'altra vida.

Però Cardona va un pas més enllà en el tractament de tota aquesta informació i l'obra s'explica amb el valor afegit de presentar deu il·lustracions d'obres de ceràmiques policromes realitzades pel ceramista Toniet.

Es tracta d'una obra de factura molt cuidada, divertida, i en la

qual moltes de les històries tenen un format inèdit, no està exempt de tocs de nostàlgia on l'autor busseja en les històries escoltades als seus majors. Cap tema és tabú i es pot parlar de tot, des dels aspectes més mundans de la vida quotidiana, als conceptes més intensos i profunds del món religiós, sense obviar la sempre present i inevitable mort.

“De gloses i de contances,
vo'n diria més de mil,
que les duc dins sa butxaca,
enganxades amb un fil”
(popular)

- **FERRER ABÀRZUZA, Antoni.** *Captius i senyors de captius a Eivissa. Una contribució al debat sobre l'esclavitud medieval (segles XIII-XVI)*. Publicacions de la Universitat de València. 591 pàgines. València, 2015.

Es tracta d'una obra fruit de nombrosos anys d'estudi i recerca, la qual cosa ha conduït a l'autor a oferir-nos una obra intensa, amb

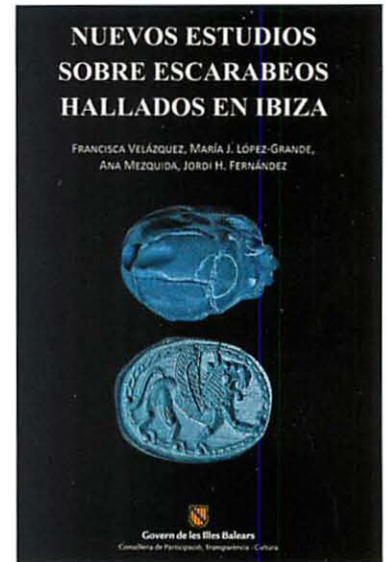
abundants referències a estudis i obres claus que havien tractat el tema amb anterioritat. Però una de les diferències clau entre aquests estudis i *Captius i Senyors de captius*, és la rigurositat, profunditat i intensitat de l'obra que ens ocupa. El treball es circumscriu a la complexitat d'aquest tema a l'illa d'Eivissa, esbossant punts en comú amb processos similars esdevinguts en altres llocs del Mediterrani, però analitzant també tots els aspectes originals i diferenciadors del procés en l'hàbitat pitiús.

Sens dubte es tracta d'un impecable treball de recerca, que sistematitza la informació disponible i dispersa i la distribueix en cinc capítols: la conquesta, la colonització i els primers captius d'Eivissa, el proveïment dels captius, els captius i els senyors dels captius, el treball dels captius i una societat amb captius.

Un dels aspectes més cuidats és que denota un estudi intensiu de totes les fonts històriques conservades i conegudes fins al moment sobre l'espínós tema. La peça clau sobre la qual es vertebrava aquesta obra, la transcripció i l'estudi del Llibre de mostassaf d'Eivissa (una sèrie d'ordenances municipals que es poden datar cronològicament entre meitat del segle XIV i inicis del XVI, inclou deu ordenances del Consell de Vila, juntament amb una altra sèrie d'anotacions realitzades al llarg del còdex, que tenien com a fonament establir tots aquells comportaments i accions duts a terme pels captius, considerats com a mancades i delictes, al mateix temps que determinava quins eren els càstigs aplicables als mateixos), va a ser el punt de partida, a través del qual l'autor va tractar d'esclarir el complicat tema dels captius medievals a Eivissa. Però l'estudi continuat d'aquesta i moltes altres fonts i documents, permet a l'historiador interpretar el llarg procés de

colonització i assentament de la població posterior a la conquesta catalana de 1235 i dels mitjans que serviren per fer-la possible. L'obra analitza el controvertit tema de l'esclavitud a Eivissa entre els segles XIII i el XVI, tractant de determinar qui eren els captius o esclaus dins de la societat rural d'Eivissa. Establir la procedència i les circumstàncies de captura són alguns dels punts als quals primer s'enfronta l'autor per contextualitzar una situació jurídica i administrativa terriblement complicada on un gran nombre de persones de procedència molt diversa quedaven per així dir-ho, disminuïts dels seus drets i sotmesos a una vida de treball i esclavitud, difícil de comprendre o assimilar avui dia. S'obren llavors davant el lector temes complexos i de difícil interpretació, com la pròpia naturalesa dels captius, els motius per mantenir i incrementar el contingent de mà esclava, la necessitat de comptar amb l'activitat dels corsaris per a això, i sobretot els problemes d'índole social que la presència d'aquesta mà d'obra va tenir sobre una societat que començava a conformar la seva estructura (explotació de les escasses fonts de riquesa de l'illa, conflictes entre el camp i la ciutat a compte dels captius, formació de fortunes d'índole privada emprant per a això mà d'obra esclava mantinguda per la hisenda local, que era la responsable de mantenir un contingent, el treball del qual només repercutia en uns pocs).

- **VELÁZQUEZ, Francisca; LÓPEZ-GRANDE, María J.; MEZQUIDA, Ana; FERNÁNDEZ, Jordi H.** *Nuevos estudios sobre escarabeos hallados en Ibiza*. 216 pàgines **Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, número 73**. Eivissa, 2015

L'obra tracta de mostrar al públic general, vint-i-quatre escarabeus de diversa procedència, bé trobats en els últims trenta-cinc anys a l'illa d'Eivissa (en la seva major part procedents de la necròpolis del Puig des Molins), altres presents en col·leccions d'altres museus que inclouen material procedent de l'illa o uns quants, els menys, que en formar part de col·leccions privades només han estat accessibles recentment. Les peces estudiades, per una o una altra raó no s'havien analitzat de forma exhaustiva i individualitzada en cap publicació científica, dels quals dotze d'aquestes són peces inèdites, que es publiquen per primera vegada.

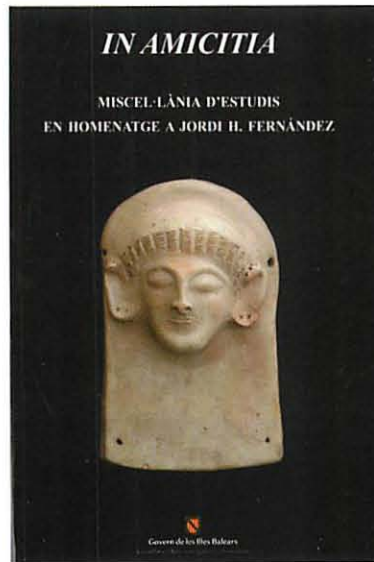
És sens dubte una obra que completa la bibliografia existent sobre la glíptica eivissenca i d'aquí la necessitat d'obres d'aquest tipus, clares, concises i lúcides, que aportin llum sobre aspectes poc estudiats o coneguts. També és un punt a favor de l'obra, la incorporació de nous tipus d'anàlisis no destructius aplicats sobre les peces o l'aplicació de noves tècniques fotogràfiques que permetin posar en relleu detalls de la manufactura dels mateixos, que abans podien passar desapercebuts.

Per això lluny de tractar-se d'un catàleg a l'ús, cadascuna de les

peces és estudiada de forma sistemàtica des de diversos punts de vista, el primer, l'anàlisi formal i tipològic de cadascuna de les peces, i el segon, un exhaustiu estudi del seu context arqueològic. Aquests dos fronts de recerca permeten als autors desgranar aspectes fonamentals per a l'estudi d'aquest tipus de petits materials, per començar la seva possible descripció cultural, la seva funcionalitat dins del ritual fenici i també el seu marc cronològic, en posar en contacte aquests amb el context arqueològic en el qual van aparèixer (malauradament algunes de les peces analitzades, són troballes casuals on la informació arqueològica que s'hagués pogut obtenir d'aquests escarabeus és limitada). La sistematització realitzada pels autors inclou elements tan determinants com el material en el qual estan realitzats els exemplars estudiats ("jaspi" verd, pedres dures, fayenza o vidre), la qual cosa permet aprofundir en la seva cronologia i possible procedència, així com en la dispersió geogràfica d'altres paral·lels. Elements com la descripció formal de les peces (mitjançant la sistematització pròpia emprant per a això els detalls morfològics com l'esquema dorsal) i sobretot dels tipus iconogràfics que s'han pogut analitzar en profunditat en vint-i-un dels exemplars estudiats, permet als autors un estudi exhaustiu en cadascun dels escarabeus que conformen el catàleg.

- **IN AMICITIA Miscel·lània d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, número 72. 652 pàgines. Eivissa, 2015.**

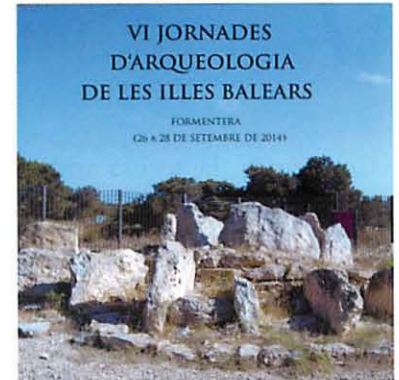
En tractar-se d'un homenatge a la labor investigadora del que ha estat director del Museu Ar-

queològic d'Eivissa i Formentera durant més de quaranta anys, es tracta d'una obra coral i molt dinàmica. En ella es recullen treballs d'un gran nombre d'investigadors i investigadores el camp d'actuació habitual de les quals són les Pitiüses, però també compta amb una nombrosa representació d'investigadors relacionats amb universitats, museus i altres institucions d'índole cultural, tant espanyols com estrangers. Tot això és el resultat de la dilatada carrera professional de l'homenatjat, Jordi H. Fernández, en la qual ha coincidit amb nombrosos investigadors i professionals del món de la museografia, les universitats i molts altres camps afins, i fruit d'aquesta llarguíssima carrera de fons, són aquestes 47 contribucions en forma d'article, en els quals han col·laborat un total de 71 investigadors. Els temes tractats són enormement diversos i abasten l'arqueologia, la història antiga, la museografia i el patrimoni en totes les seves variants (conservació, restauració, didàctica etc.).

- **VV.AA. VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears. Formentera (26 a 28 de setembre de 2014). 411 pàgines. Consell Insular de Formentera i Secció**

d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats de Filosofia i Lletres i en Ciències de ses Illes Balears. 2015.

Recull la major part dels articles presentats amb motiu de la celebració de les VI Jornades d'Arqueologia de la Illes Balears que van tenir lloc a Formentera entre els dies 27, 28 i 29 de setembre de 2014. La Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears organitza amb caràcter bianual aquesta trobada entre professionals del sector, celebrada per primera vegada des que es van iniciar l'any 2006, a Formentera. Com en altres ocasions es tracta d'una posada en comú en la qual es tracta de donar cabuda als professionals vinculats amb el món de l'arqueologia a les illes, un referent a l'hora de presentar noves troballes i difondre actuacions de tot tipus, que inclouen intervencions d'urgència, projectes d'excavacions programades, estudis metodològics, projectes de conservació i restauració i actuacions orientades a la difusió del patrimoni arqueològic i històric de les Illes Balears. L'obra recull un total de 45 articles, de les 55 comunicacions que es van presentar a Formentera.

UNA ULLADA A Internet

Ferran Nogués i Tolnay
fnogues@gmail.com

Comencem la secció amb el blog *The ArchaeoInformant*, que té un subtítol prou explícit: *reporting on matters relating to digital archaeology* (informant sobre temes relacionats amb l'arqueologia digital. El seu autor, James Newhard, és professor associat de la Universitat de Charleston, especialitzat en arqueologia del paisatge, aplicacions informàtiques en arqueologia, civilització clàssica, i humanitats. Ha realitzat treball de camp a Turquia, Grècia, Albània i els Estats Units. Blog de nivell acadèmic, molt recomanable.

blogs.cofc.edu/thearchaeoinformant

El blog del *Center for the Future of Museums*, mantingut per la seva directora Elizabeth Merritt, forma part de l'American Alliance of Museums. El blog divulga temes d'actualitat i les activitats del Centre: l'exploració dels desafiaments culturals, polítics i econòmics, monitoritza les tendències culturals, tecnològiques, polítiques i econòmiques d'importància per als museus, equipa els museus per a ajudar les seves comunitats a abordar els desafiaments de les pròximes dècades, construeix connexions entre els museus i altres sectors socials.

futureofmuseums.blogspot.com

En una línia similar trobem el blog *Thinking about museums*, que també té un subtítol prou explícit: *thoughts on museums, content, design, and why they matter*. El seu autor és Ed Rodley, director associat de l'*Integrated Media* (Peabody Essex Museum a Salem,

Museu Marítim de Dinamarca. Foto - Thijs Wolzak 1

Massachusetts), amb vint-i-cinc anys d'experiència professional en museus.

exhibitdev.wordpress.com

Museum 2.0 és el blog de Nina Simon, directora del *Santa Cruz Museum of Art & History* i autora del llibre *The Participatory Museum* ("una guia pràctica per a treballar amb membres de la comunitat i els visitants per tal de fer les institucions culturals més dinàmiques, essencials i fer-ne llocs essencials"). El seu blog, es va iniciar al novembre del 2006 per a explorar les formes en què les filosofies de la Web 2.0 es poden aplicar als museus per a fer-los més atractius, basats en la comunitat, i que siguin elements vitals de la societat.

museumtwo.blogspot.com

La feixa pedra seca és un blog fet per uns margers, és a dir, "aquells que antigament construïen marges de pedra i enfeixaven les muntanyes i les pla-

Museu Marítim de Dinamarca. Foto - Thijs Wolzak

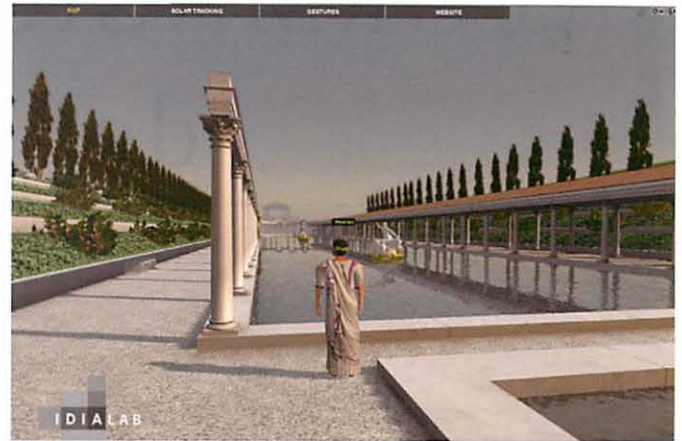
nes. Aquest és un ofici que gairebé es pot donar per desaparegut a les nostres contrades”. Actualment es dediquen a “ordenar el paisatge al món rural tal i com sempre s’ha fet, però això portat a una escala més petita”. El seu blog vol ser també una eina per a divulgar arreu aquesta tècnica constructiva ancestral.

lafeixapedraseca.com

L'Esquerda és un impressionant jaciment arqueològic-museu-fundació, situat en un lloc estratègic sobre la Plana de Vic, cosa que explica la llarga ocupació humana del lloc, que s'estén des del bronze final fins a l'Edat Mitjana, amb un petit parèntesi en època romana. El seu web és molt recomanable perquè ens permet veure les activitats que es generen al voltant del jaciment i museu, no només divulgatives sinó també d'investigació, i que inclouen arqueologia experimental.

lesquerda.cat

Els arquitectes danesos *Bjarke Ingels Group* (BIG) van trencar les regles en el seu projecte per al nou Museu Marítim de Dinamarca, i van decidir col·locar-lo a l'interior del moll. El seu disseny ha guanyat un premi RIBA, i evita que el nou museu

Digital Hadrian's Villa Project

hagi de competir amb el veí castell de Kronborg, declarat patrimoni mundial. El museu, construït dins d'un antic dic sec, explica la història de Dinamarca com a una de les principals potències marítimes del món. La visita al museu es veu reforçada per les instal·lacions i jocs interactius, on juntament es pot jugar i aprendre. Les exposicions presenten una flota de vaixells mercants i les històries personals vinculades a les col·leccions del museu dels últims quatre segles.

mfs.dk

Entre el 2007 i el 2012, el *Virtual World Heritage Laboratory* va crear un model digital 3D de la Vila d'Adrià, situada a Tivoli, a prop de Roma, i declarada patrimoni mundial per la UNESCO. Aquest treball permet fer un recorregut virtual del lloc, i ofereix molta documentació sobre la base cinètica utilitzada per a la reconstrucció digital.

vwahl.soic.indiana.edu/villa

INFORMACIÓ del MAEF

Jordi H. Fernández

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2014

Per tal d'evitar reiteracions innecessàries en aquesta memòria ens limitarem a exposar els resultats aconseguits des de la reobertura del Museu del Puig des Molins, ara fa dos anys. Destacarem els mit-

jans de què disposa el museu (pressupost i personal), el nombre de visitants, l'organització de les diverses activitats culturals (seminaris, conferències, jornades, exposicions), la publicació de les monografies editades als Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, els treballs d'organització i ordenació de la biblioteca, la recepció i inventari dels béns arqueològics o la restauració dels materials.

Inauguració de l'exposició temporal "Eduardo Posadas; Descubridor d'històries"

PRESSUPOSTS

El pressupost per al 2014, ha permès fer front a les despeses generals del seu funcionament: manteniment de les instal·lacions, l'adquisició de llibres per incrementar els fons d'investigació de la biblioteca, la planificació de les activitats entre les quals destaquen les exposicions temporals, els Seminaris d'Arqueologia i les Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica o la publicació dels treballs d'investigació de la sèrie del Museu. També enguany el pressupost va gaudir d'una Addenda al Projecte d'inversió de 20.000 € que s'ha sumat al Capítol 6 per fer front a la despesa de mantenir aquest gran jaciment que és la necròpolis i la casa pagesa del Puig des Molins en les condicions més adequades pels visitants i les seves activitats.

El pressupost de funcionament es desglossa entre el Museu Arqueològic de Dalt Vila i el Museu Monogràfic del Puig des Molins i va ser el següent:

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)		
Pressupost 2014	Aprovat	Disponible
Cap. 1*	512.543,00 €	512.543,00 €
Cap. 2	23.193,00 €	23.193,00 €
Cap. 6	21.257,00 €	11.257,00 €
TOTAL	44.450,00 €	34.450,00€
Museu Monogràfic del Puig des Molins		
Cap. 2	55.430,00 €	47.567,00 €
Cap. 6	132.875,00 €	85.231,00 €
Addenda Projecte d'Inversió		20.000,00 €
TOTAL	188.305,00 €	152.789,00 €

* S'ha de fer constar que el Capítol 1 de personal assignat al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, inclou també el personal del Museu Monogràfic del Puig des Molins.

PERSONAL

Un dels problemes més greus que segueix patint el Museu des de ja fa molts d'anys, és poder disposar d'una plantilla estable i suficient de personal que pugui fer-se'n càrrec de les diferents tasques que té encomanades aquesta institució (personal tècnic, de didàctica, de biblioteca, administratiu i de vigilàn-

cia). Per altra banda, les restriccions que ha establert la Conselleria de Funció Pública, ha motivat que les diferents vacants produïdes per jubilació, renúncia, trasllat o malalties de llarga duració, no hagin estat cobertes fins ara.

Aquesta situació crea problemes diversos que en part s'han solucionat mitjançant la puntual contractació de personal eventual que no sempre està familiaritzat amb les funcions que ha de desenvolupar. També moltes de les tasques relacionades amb l'inventari de la biblioteca o el transvasament de dades informàtiques a Domus s'han pogut portar endavant gràcies a la predisposició del personal subaltern que té coneixement d'aquestes tasques.

Per aquest motiu seria molt important que es dotessin determinades places del catàleg del Museu, en particular alguna de les de Tècnics de grau mitjà, donat l'augment de feina del Museu i de materials provinents de les excavacions, així com la d'auxiliar de biblioteca, ja que el nombre d'ingressos de llibres per compra, i sobretot per l'intercanvi bibliogràfic amb la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, s'han incrementat considerablement.

CATÀLEG (BOIB núm. 192 Ext. 2/12/2007)

a) FUNCIONARIS				
PLACES	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR
Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	1	1	1	0
Restauradora	1	1	1	0
Tècnics Arxius i Museus	3	0	0	3
Administratiu	1	0	0	1
Auxiliars Administratius	4	1	1	3
Auxiliar Biblioteca	1	0	0	1
Subalterns	15	12	9*	3
b) LABORALS				
Personal de neteja	2	2	2*	0
TOTAL PERSONAL	29	18	15	11

* De les 9 places de subaltern cobertes, 3 són funcionaris de carrera i 6 són personal interí. Un personal de neteja és també interí.

VISITANTS

Encara que és positiu l'increment del nombre de visitants, el que més interessa és que una vegada hagin fet el recorregut per les instal·lacions museístiques i la necròpolis, aquesta visita sigui satisfactòria i profitosa culturalment.

El nostre afany és que els visitants puguin conèixer la història de la necròpolis i gaudir al mateix temps de la contemplació dels materials arqueològics recuperats, degudament explicats i contextualitzats exposats a les vitrines.

Al mateix temps pretenem que aquesta visita faci més comprensible a les persones d'avui, la mentalitat dels antics ebusitans davant de la mort: els rituals, les creences i l'esperança que tenien sobre el més enllà. És també motiu per una reflexió en la qual es plantegen els nostres costums i usos i en què ens diferenciem a l'hora de la mort amb els nostres avantpassats.

Per facilitar la seva comprensió, a més de les explicacions generals a les vitrines i audiovisuals en català, castellà i anglès, el museu té a la venda una guia del seu recorregut en català, castellà, anglès, alemany, italià i francès i posa gratuïtament a la seva disposició fulles de sala igualment en sis idiomes. També s'està estudiant facilitar la visita amb nous dispositius multimèdia.

Un aspecte molt important és conèixer per mitjà de les enquestes, la percepció que tenen els nostres visitants després de la visita, i encara que aquestes reflecteixen una bona impressió, són de màxima importància per tal d'intentar millorar aquells aspectes que són assumibles respecte a la comprensió de les explicacions, les instal·lacions, la disposició dels objectes a les vitrines, les exposicions temporals o la necròpolis.

Durant l'any 2014, el nombre de visitants és reflexa al següent quadre:

Visitants	MADV	Necròpolis del Puig des Molins
Visitants tarifa normal	----	2.474
Visitants tarifa reduïda	----	319
Visitants tarifa gratuïta	----	10.569
Visitants escolars		3.556
TOTAL VISITANTS 2014		16.918

BIBLIOTECA

La biblioteca del Museu es troba a l'edifici del Museu Monogràfic del Puig des Molins. Es tracta d'una biblioteca especialitzada en temes d'arqueologia, encara que també té un important fons d'Art i de Història, a l'abast dels investigadors, professors i estudiants dels cursos superiors.

El seu fons s'incrementa permanentment mitjançant les adquisicions de llibres, les subscripcions de revistes i col·leccions i l'intercanvi bibliogràfic amb altres institucions (universitats, museus i centres d'investigació).

Lamentablement encara no s'ha aconseguit que la plaça d'auxiliar de biblioteca creada al Catàleg de llocs de treball del museu s'hagi cobert amb una persona per tal de poder mantenir actualitzat el buidatge de llibres i revistes, imprescindibles per facilitar la consulta dels seus continguts. No obstant això, gràcies a la col·laboració del personal subaltern tant l'inventari general de llibres com l'intercanvi està actualitzat i es manté al dia.

Els llibres que han ingressat a la biblioteca han estat 592 exemplars. El nombre total de llibres a data 31 de desembre de 2014 és de 25.637 exemplars.

La relació dels ingressos nacionals i internacionals en 2014 ha estat el següent:

	NACIONALS	INTERNACIONALS
Monografies	227	141
Revistes	122	72
Actes	9	3
Catàlegs	6	-
Guies	3	2
Butlletins	3	0
Annexes	4	-
Ingressos	374	218
Total Ingressos		592

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Intervencions de restauració

La intervenció sobre els materials arqueològics dipositats al Museu és una tasca contínua, bé sigui per realitzar un control sobre els materials dels fons que estan en un pitjor grau de conservació o bé per la intervenció sobre els objectes que es lliu-

Treballs de reintegració a una peça de vidre romà, al Laboratori de Restauració del MAEF

Treballs de neteja a una peça de ceràmica d'època moderna. al Laboratori de Restauració del MAEF

ren al museu com a resultat de les excavacions que es realitzen a les Pitiüses i que es troben en un greu estat de conservació. Tots aquests materials restaurats es dipositen als magatzems de reserva del museu en els que s'ha aconseguit unes condicions de temperatura estable per a la seva conservació i manteniment per tal d'evitar el seu deteriorament.

En el llistat de peces restaurades durant l'any 2014, únicament s'inclouen aquelles que han estat sotmeses a un tractament complet de restauració: neteja, dessalació, reintegració, consolidació i color.

Objectes de vidre, pasta de vidre, amulets, etc.	49 peces
Ceràmiques (gerres, plats, olles, àmfores, etc.)	39 peces
Material petri	5 peces
Material lític de mida petita (escarabeus, penjolls, alabastre)	8 peces
Material d'os (amulets, penjolls, etc.)	10 peces
Objectes de metall (bronze, plom, ferro)	96 peces
Terracotes	6 peces
Joieria	8 peces
Ous d'austruç	5 peces
Numismàtica	37 peces

Programa Domus

S'ha continuat introduint dades i completant les fitxes dels fons antics, incorporant noves imatges i dibuixos als programes Domus i Ceres Museus. També s'ha introduït informació referent al procés

de restauració d'aquelles peces que han estat tractades al taller.

Campanyes introduïdes al Domus en 2014

- 21566 Puig des Molins. Camp. 2007 final Registres 2.786

A 31 de desembre de 2014 el número total de registres a Domus és de 81.999.

NUMERACIÓ D'EXCAVACIONS I INGRÉS DE MATERIALS

Numeració d'excavacions

Durant l'any 2014 s'ha donat numeració a les següents intervencions arqueològiques:

- 2014/1.- Materials procedents de l'excavació realitzada a la rasa de sanejament i pluvials de Vara de Rey. Direcció Josep Torres Costa.
- 2014/2.- Materials procedents de l'excavació realitzada a la Promoció Es Molí (Fase I), Puig den Valls. Direcció Josep Torres Costa.
- 2014/3.- Materials procedents de l'excavació realitzada al Solar de S'Olivera, Puig den Valls. Direcció Juan José Marí Casanova i Glenda Graziani Echévarri.
- 2014/4.- Materials procedents de l'excavació realitzada de Sitja de Sant Francesc (Formentera). Direcció Ana Mezquida Orti.

- 2014/5.- Materials procedents de les excavacions al Cap de Barbaria II (Formentera). Direcció Pau Sureda Torres.
- 2014/6.- Materials procedents de les prospeccions al Puig de s'Argentera (Santa Eulària des Riu). Direcció Marcus Heinrich Hermanns.
- 2014/7.- Materials procedents de les excavacions a Can Malalt (Zona 1), Necròpolis. Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/8.- Materials procedents de les excavacions a Can Malalt (Zona 2), Sector 1. Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/9.- Materials procedents de les excavacions a Can Malalt (Zona 2), Sector 2. Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/10.- Materials procedents de les excavacions a Ses Estaques (Zona 3). Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/11.- Materials procedents de les excavacions a Ses Estaques (Zona 4). Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/12.- Materials procedents de les excavacions a la parcel·la al sud de Can Malat (Zona 5). Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/13.- Materials procedents de les excavacions a Sa Tanca de Ca N'Arabina (Zona 6). Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/14.- Materials procedents de les excavacions al carrer des Cap Martinet (Jesús). Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/15.- Materials procedents de les excavacions a la Rotonda del Molí de Can Bonet, Sant Jordi. Direcció Javier Rodríguez Pandozi i Eva Longarón Gracia.
- 2014/16.- Materials procedents de les excavacions a la Balsa de drenatge OD2 (Sant Jordi). Direcció Javier Rodríguez Pandozi i Eva Longarón Gracia.
- 2014/17.- Materials procedents de les excavacions de Can Blai, segona campanya. Direcció Ricardo González Villaescusa i Jordi H. Fernández Gómez.
- 2014/18.- 2014/11.- Materials procedents de les excavacions a Ses Camarones (Jesús), Zona 8 Estructures d'època púnica. Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/19.- Materials procedents de les excavacions a Ses Camarones (Jesús), Zona 9, Estructures d'època púnica. Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/20.- Materials procedents de les excavacions a Ses Camarones (Jesús), Zona 10, abocador forn de ceràmica d'època púnica. Direcció Francesc Busquets i Costa.
- 2014/21.- Materials procedents de les excavacions del Puig de Sa Barda (Sta. Eulària des Riu). Direcció Glenza Graziani Echávarri.
- 2014/22.- Materials procedents de les excavacions excavació al Baluard de Santa Llúcia (Dalt Vila). Direcció Anna Artina.
- 2014/23.- Materials procedents de la prospecció arqueològica a Es Carnatge (Formentera). Direcció Jordi H. Fernández Gómez i Ricardo González Villaescusa.
- 2014/24.- Materials procedents de la prospecció arqueològica a Es Pas (Formentera). Direcció Jordi H. Fernández Gómez i Ricardo González Villaescusa.
- 2014/25.- Materials procedents de la prospecció arqueològica a Can Pep Barber (Formentera). Direcció Jordi H. Fernández Gómez i Ricardo González Villaescusa.
- 2014/26.- Materials procedents de la prospecció arqueològica a Can Toni Blai (Formentera). Direcció Jordi H. Fernández Gómez i Ricardo González Villaescusa.
- 2014/27.- Materials procedents de la prospecció arqueològica a Can Blai –Oest- (Formentera). Direcció Jordi H. Fernández Gómez i Ricardo González Villaescusa.
- 2014/28.- Materials procedents de la prospecció arqueològica a Can Blai –Suroest- (Formentera). Direcció Jordi H. Fernández Gómez i Ricardo González Villaescusa.
- 2014/29.- Materials procedents de la prospecció arqueològica a Es Arenals (Formentera). Direcció Jordi H. Fernández Gómez i Ricardo González Villaescusa.
- 2014/30.- Materials procedents de la prospecció arqueològica a Can Ferrer des Pou (Formentera). Direcció Jordi H. Fernández Gómez i Ricardo González Villaescusa.

Treballs de neteja i reintegració a una imatge de Santa Llúcia, al Laboratori de Restauració del MAEF

- 2014/31.- Materials procedents de la prospecció arqueològica a Sa Muradeta (Formentera). Direcció Jordi H. Fernández Gómez i Ricardo González Villaescusa.
- 2014/32.- Materials procedents de la prospecció arqueològica a sa Torre d'es Pi d'es Catalá (Formentera). Direcció Jordi H. Fernández Gómez i Ricardo González Villaescusa.

Ingrés de materials durant l'any 2014

S'han lliurat de manera definitiva al Museu els següents materials:

- 22.742.- Recepció de materials procedents del Puig den Valls, campanya 4. Lliurats pel Sr. Ricard Marlasca.
- 2013/10.- Recepció de materials procedents de les excavacions de Can Blai (Formentera). Lliurats pels Srs. Ricardo González Villaescusa i Jordi H. Fernández Gómez.
- 2013/11.- Recepció de materials procedents de les prospeccions de Es Carnatge. Lliurats pel

Srs. Ricardo González Villaescusa i Jordi H. Fernández Gómez.

- 2014/15.- Recepció de materials procedents de la Rotonda del Molí de Can Bonet, Sant Jordi. Lliurats pel Sr. Javier Rodríguez Pandozi i la Sra. Eva Longarón Gracia.
- 2014/16.- Recepció de materials procedents de la canalització drenatge OD2. Lliurats pel Sr. Javier Rodríguez Pandozi i la Sra. Eva Longarón Gracia.

TREBALLS ADMINISTRATIUS

Durant l'any 2014 s'han realitzat un total de 304 registres d'entrades i 371 de sortida, entre els qual podem destacar:

- Elaboració del programa d'activitats del Museu per a l'any 2014.
- Elaboració de la Memòria d'actuacions i activitats del Museu Monogràfic i Necròpolis del Puig des Molins corresponent a l'any 2013, dirigida a la Direcció General de Cultura i al Ministeri d'Educació, Cultura i Esports.
- Informe sobre les obres a realitzar al Museu Arqueològic de Dalt Vila per la seva reforma i obertura.
- Tasques de manteniment d'ingressos de llibres per l'actualització d'entrada de volums i tasques administratives de la biblioteca del centre.
- Elaboració de diferents informes sobre l'estat de la Necròpolis del Puig des Molins (Patrimoni de la Humanitat), sobre contractes de servei de manteniment, així com del Projecte d'Inversió 2014.
- Elaboració de parts estadístics mensuals i anual
- Diferents escrits sobre la necessitat de dotar de determinades places al Museu.
- Informe sobre l'estat de conservació de la Necròpolis.
- Informes diversos de la demanda de solució sobre la problemàtica plantejada per la venda dels polvorins de Santa Gertrudis per part del Consell Insular a uns particulars, lloc on es troba emmagatzemat gran quantitat de material arqueològic i mobiliari..

ACTIVITATS CULTURALS

Durant l'any 2014, s'han pogut organitzar diverses activitats culturals augmentant el nombre de les realitzades l'any 2013 i que han tingut un bon èxit de participació i bona acollida entre el públic assistent.

Dia de les Illes Balears. Jornades de portes obertes

El Museu Arqueològic va col·laborar en la commemoració del dia de les Illes Balears, programant distintes activitats entre els dies 25 de febrer i el 2 de març. Aquests dies es va oferir unes jornades de portes obertes, amb l'entrada gratuïta al Museu Monogràfic del Puig des Molins i a la seva necròpolis, a més de posar a disposició dels visitants interessats, dues visites guiades diàriament, amb la finalitat de facilitar el coneixement del Museu i de les seves instal·lacions.

Igualment, per introduir als més petits a l'Història de les nostres illes, es va organitzar un taller dirigit a les famílies, sobre els símbols institucionals i les tradicions de les Illes Balears. Aquesta activitat va ser teòrica i pràctica.

Seminari "Darrere les vitrines"

Els dies 11, 12 i 13 de març, es varen dur a terme tres conferències a la Sala d'Actes del Museu del Puig des Molins, impartides per personal vinculat al centre. El seminari es va realitzar amb l'objectiu d'oferir la possibilitat de conèixer per dins les diferents tasques que es realitzen en un museu, coordinació de les actuacions, la gestió econòmica i la gestió administrativa, la gestió de recursos humans, la coordinació per a la conservació, la restauració dels béns arqueològics, la investigació científica, la documentació de les col·leccions, l'organització d'activitats, la publicació dels estudis realitzats i les exposicions. També els assistents varen poder gaudir d'una visita guiada per les instal·lacions no accessibles al públic en general (magatzems, taller de restauració i biblioteca).

El programa va ser el següent:

- 11 de març: "I valtros....Què feis al Museu?" a càrrec del director Jordi H. Fernández.
- 12 de març: "Com gestionem el Patrimoni de tots" a càrrec de la Senyora Helena Jiménez Barreiro, restauradora del Museu.
- 13 de març: "Abans i després: Patrimoni recuperat" a càrrec de la senyora Laia Fernández Berenguer, restauradora.

Cicle de conferències commemoratives del novè centenari de la Croada Pisano-Catalana a les Illes Pitiüses

L'any 2014 es va commemorar el novè centenari de la Croada Pisano-Catalana que va afectar les Illes Balears. Amb aquestes conferències es va informar dels detalls sobre el setge per a la conquesta de la ciutat d'Eivissa i els passos següents de la croada per continuar l'expedició a l'illa de Mallorca:

Les conferències que s'impartiren varen ser les següents:

- 9 d'abril: La Croada Pisano-Catalana al "Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus", a càrrec del Dr. Jaume Juan Castelló, Professor Titular al Departament de Filologia Llatina de la Universitat de Barcelona.
- 10 d'abril: Eivissa i Formentera en el temps de la Croada Pisano-Catalana, a càrrec del Dr. Antoni Ferrer Abárzuza, Professor del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- 11 d'abril: La Croada Pisano-Catalana i les seves conseqüències a Eivissa i Formentera, a càrrec del Dr. Guillermo Rosselló Bordoy. Investigador i ex-director del Museu de Mallorca.

Dia del Llibre

El 23 d'abril el MAEF va col·laborar amb l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic en la parada de llibres instal·lada al Passeig de Vara de Rey en la que es posaren a la venda les publicacions editades pel Museu i l'Associació.

Igualment el 25 d'abril a la sala de conferències del Museu, es va escenificar el contacontes "Sant

Mª Jose López Grande i Jordi H. Fernández a la presentació del Seminari "Els amulets egipcis en la vida i en la mort"

Jordi i el drac visiten la necròpolis del Puig des Molins". També els dies 26 i 27 va tenir lloc el Taller en família: Una de dracs: la llegenda de Sant Jordi.

Dia Internacional dels Museus

El 18 de maig als museus de tot el món, s'organitzen esdeveniments especials i activitats diverses per commemorar aquest dia. El lema proposat pel ICOM, per l'any 2014 va ser: "Els vincles creats per les col·leccions dels museus". Per aquest motiu els museus d'Eivissa, l'Arqueològic, el d'Art Contemporani d'Eivissa, el Museu Puget i el Museu d'Etnografia d'Eivissa, intercanviaren algunes de les seves peces que varen ser exposades a les respectives sales d'exposició permanent, cercant que els visitants davant de la visió d'objectes arqueològics entre obres d'art contemporani o entre els objectes etnològics, es plantegessin noves possibilitats de diàleg entre aquests materials.

Igualment, el Museu Arqueològic va celebrar les següents activitats:

- Jornada de portes obertes al Museu Monogràfic del Puig des Molins des del 16 fins al 23 de maig, els dos inclosos, amb entrada gratuïta a les instal·lacions.
- El dia 16 de maig inauguració de l'Exposició retrospectiva del mestre terrisser Toni Frígoles, a la Sala d'Exposicions Temporals del Museu
- El dia 17 de maig, es va realitzar un contacontes, a la Sala de Conferències del Museu Monogràfic i una visita teatralitzada, a la Necròpolis del Puig des Molins, un passeig per la història.

Públic assistent a les XXIX Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica 2014

Seminari 2014: " Els amulets egipcis en la vida i en la mort"

Els dies 23, 24 i 25 de setembre, la Dra. Maria José López Grande, professora de la Universitat Autònoma de Madrid va impartir el Seminari dedicat al món egipci, amb títol genèric "Els amulets egipcis en la vida i en la mort", amb el següent programa:

- 23 de setembre: "Protección y magia en el antiguo Egipto: poder y eficacia de los amuletos".
- 24 de setembre: "Amuletos egipcios: materias primas, modelos, significados y dispersión".
- 25 de setembre "Amuletos de iconografía egipcia hallados en Ibiza".

Es va aprofitar la clausura d'aquest seminari per fer la presentació del llibre *Amuletos de iconografía egipcia procedentes de Ibiza*, corresponent al núm. 69 de la sèrie de Treballs del Museu.

XXIX Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica 2014

Les Jornades varen tenir lloc entre el 17 i el 21 de novembre a la Sala d'Actes del Museu del Puig des Molins amb el títol "Vida i mort a la societat feniciopúnica" amb el programa següent:

- 17 de novembre: "El hombre y su papel en las sociedades fenicio-púnicas", impartida pel Dr. José Angel Zamora, investigador del CSIC.
- 18 de novembre: "La mujer y lo femenino en las sociedades fenicio-púnicas", impartida per

la Dra. Ana Delgado Hervás, Professora Titular d'Història de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona.

- 19 de novembre: "La infancia en el mundo fenicio-púnico", impartida per la Dra. Mª Cruz Marín Ceballos, Professora Titular d'Història de la Universitat de Sevilla.
- 20 de novembre: "La enfermedad en el mundo fenicio-púnico", impartida pel Dr. Juan Antonio Martín Ruíz, arqueòleg i membre del Grup d'Investigació "El legado de la Antigüedad de la Universitat d'Almeria".
- 21 de novembre: "La mort i la seva concepció en el món fenici-púnic", impartida pel senyor Benjamí Costa Ribas, Conservador del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Aula de Cinema Històric

Per la programació del Cinema Històric de 2014 es varen seleccionar quatre pel·lícules sobre el món medieval que varen ser presentades pel cinèfil i membre de l'Associació d'Amics del Museu, el senyor Antoni Cuerda Cusiné. Les pel·lícules projectades a la sala d'Actes del Museu, varen ser les següents:

- 27 de novembre: **La pasión de Juana de Arco** (1928). Director Carl Theodor Dreyer.
- 4 de desembre: **El séptimo sello** (1956). Director Ingmar Bergman.

Muntatge de l'exposició Toni Marí "Frigoles", mestre terrisser

Toni Marí "Frigoles", fent feina al seu taller

- 11 de desembre: **Mahoma, el mensajero de Dios** (1977). Director Moustapha Akkad.
- 18 de desembre: **El león de invierno** (1968). Director Anthony Harvey.

EXPOSICIONS TEMPORALS

Toni Marí "Frigoles", mestre terrisser

Des del dia 16 de maig i fins al mes de novembre, els visitants varen tenir l'oportunitat de poder visitar una mostra retrospectiva sobre la producció artesana terrissera de Toni Marí Ribas, "Frigoles". L'exposició presenta una selecció de peces tradicionals i artístiques produïdes a la gerreria de Can Negre, realitzades al llarg de la seva vida.

Visites educatives a la Necròpolis del Puig des Molins

Eduardo Posadas: Descobridor d'Històries

El dia 10 de desembre es va inaugurar l'exposició temporal en què es mostrava la col·lecció de més de 200 objectes que el senyor Eduardo Posadas López –militar jubilat, col·leccionista i historiador autodidacta–, va reunir al llarg de la seva vida. La seva viuda, la senyora Carmen Olagüe, i la seva germana, la senyora Encarnación Posadas, van lliurar el llegat al museu, complint el desig del donant quan va morir.

La major part dels objectes provenen de la necròpolis del Puig des Molins, trobades al sector militar, però també hi ha materials descoberts a diverses obres de la ciutat. Entre els materials lliurats destaca el tresoret de Cases Barates, que estava format per un conjunt d'una cinquantena de monedes trobades per un pagès als anys 60 dins de dues gerres de ceràmica, de la que una d'elles i 27 de les monedes foren adquirides pel senyor Posadas. També algunes peces provenen de la necròpolis de Sa Blanca Dona, datada entre els segles VI-VI dC.

PROGRAMA VIU LA CULTURA

Aquest programa finançat per la Direcció General de Cultura del Govern de les Illes Balears, permet la contractació durant el curs escolar d'un monitor responsable del Gabinet Didàctic, que s'ocupa d'organitzar, coordinar i planificar les visites guiades dels centres d'Eivissa i Formentera.

La gran tasca que es realitza des del Gabinet Didàctic, és l'evidència palpable de la necessitat de que la plaça de responsable d'aquest departament es consolidi i es doti convenientment per tal que es puguin planificar a llarg termini, les diverses activitats pedagògiques del museu.

L'activitat principal d'aquest programa són les visites guiades al Museu Monogràfic i a la necròpolis del Puig des Molins establint "rutes arqueològiques" segons l'edat i els coneixements de cada grup escolar. L'objectiu és que puguin relacionar el recorregut pel jaciment amb els fons representatius de les èpoques **fenícia, púnica i romana** exposats a les sales del Museu, donant-los a conèixer els rituals, les creences religioses i els aixovars funeraris de cada època, de forma activa i didàctica, fomentant el coneixement i el respecte pel Patrimoni i l'Història de les illes. També dins d'aquest programa es planifiquen activitats com "El museu a l'escola" i "El museu viatger".

L'Aula de Didàctica del Museu també ofereix la possibilitat de realitzar tallers temàtics personalitzats i oberts a les necessitats dels centres educatius però dins de l'oferta proposada pel Gabinet Didàctic: "El món de la religió i les creences antigues"; "La vida quotidiana dels nens a l'època antiga"; "La tecnologia i les arts"; "L'alimentació a l'Antiguitat"; "Les terracutes púniques. Color i joc"; "Mosaics romans"; "Els ossos parlen", etc.

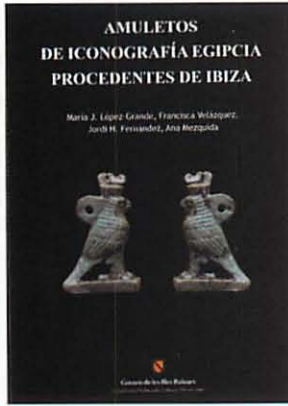
El Museu posa a disposició dels centres educatius el material didàctic que s'ha anat confeccionant als darrers anys com els CD-ROM interactius que contenen textos, imatges, quadres cronològics i jocs interactius, activitats didàctiques i visites virtuals sobre la prehistòria a les nostres illes i els fenicis a l'Illa d'Eivissa o sobre el Puig des Molins. Igualment disposa d'un conjunt de Maletes Didàctiques com "Les divinitats", "Els deus clàssics", "La Metal·lúrgia del Bronze o "Els "Jocs a l'Antiguitat".

PUBLICACIONS DE L'ANY 2014

L'any 2014 s'han publicat quatre nous volums dels Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

- Volum núm. 69 *Amuletos de iconografía egipcia procedentes de Ibiza*. Aquesta publicació

cataloga i estudia un total de 704 amulets d'iconografia egípcia que han estat trobats a l'Illa d'Eivissa i que en l'actualitat estan dipositats en diferents museus i col·leccions particulars d'àmbit nacional.

- Volum núm. 70, **Arqueologia urbana y espacio doméstico en las sociedades fenicio-púnicas**. Publicació que recull les ponències presentades a les XXVIII Jornades d'Arqueologia celebrades l'any 2013.
- Volum núm. 71, **Sol erat incipiens per iter conscendere caeli...** Publicació de les Jornades d'estudi commemoratives en motiu del 900è aniversari de l'atac Pisano-Català a Yabisa i Formentera.
- Volum núm. 72, **In Amicitia. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández**. Miscel·lània de 47 articles d'arqueologia, història, museografia i patrimoni en homenatge a Jordi H. Fernández, director del MAEF, amb motiu de la seva jubilació.

PROJECTES I TREBALLS D'INVESTIGACIÓ

Continuen alguns dels projectes d'investigació que varen iniciar-se en anys anterior

- Projecte: **“Ciudades y comunidades cívicas en las Baleares romanas**.
Entitat financera: Pla Nacional I+D+i (HAR2012-36500). Ministeri d'Economia i Competitivitat.
Institucions participants: Grup d'Investigació CIVITAS de la Universitat de les Illes Balears. Investigador responsable: Dra. Mª Luisa Sánchez de León. En aquest projecte participa com a investigador el senyor Benjamí Costa Ribas.
- Projecte : **“Moneda para el más allá. Estudio diacrónico del uso y significado de la moneda en las necrópolis de Gadir, Malaca y Ebusus”**.
Entitat financera: Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica

Moneda púnica de Sardenya

(2010 – 2013) *Ministerio de Educación y Cultura (HUM 440)*.

Institucions participants: Universitat de Cadiz. Investigador responsable: Dra. Alicia Arévalo González. En aquest projecte hi participen com a investigadors el Dr. Jordi H. Fernández, el senyor Benjamí Costa i la senyora Ana Mezquida Orti.

També s'ha col·laborat en projectes de diversos investigadors i institucions:

- Col·laboració amb el Dr. Ricardo González Villascusa, Professor de la Universitat Nice Sophia Antipolis (França), sobre l'estudi dels materials d'època romana procedents del jaciment de can Blai (Formentera).
- Col·laboració amb el Dr. Santiago Padrino, sobre l'estudi de monedes.
- Col·laboració amb l'investigador senyor Pau Sureda i el seu equip de la Universitat Pompeu Fabra, sobre l'estudi de materials prehistòrics procedents de diferents excavacions de l'illa de Formentera.
- Col·laboració amb la senyora Luana Poma sobre l'estudi de terracotes pel seu doctorat sobre *Prehistòria i Arqueologia de la Mediterrània*, de la Universitat de València, amb el títol *“Terracotas figuradas griegas en el mundo fenicio-púnico (s. VI-IV a.C.)”* dirigida pels Professors Carlos Gómez Bellard i Sandro Filippò Bondi.
- Col·laboració en la investigació de la Dra. Maria Luisa de la Bandera, Professora de la Universitat de Sevilla sobre l'estudi de l'orfebreria púnica.
- Col·laboració en la investigació de les Dres. Mª Cruz Marín Ceballos, i Maria Belén Deamos del departament d'Història Antiga de la Universitat de Sevilla, sobre el programa *Religio Phoenicia Occidentalis*.

Jaciment d'època romana de can Blai (Formentera)

Com a resultat de diversos treballs d'investigació en el que el Museu Arqueològic participa, s'han publicat els següents articles:

- Alfaro, C. ; Costa, B. i Ortiz, J. (2014): La producción de lana en la Ibiza antigua: El proyecto Timeo. En C. Alfaro, M. Tellenbach y J. Ortiz (eds): *Production and Trade of Textiles and Dyes in the Roman Empire and Neighbouring Regions*. Purpureae Vestes IV. Actas del IV *Symposium* Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo. (Valencia, 5-6 noviembre, 2010). Universitat de Valencia. Valencia, pp. 27-42 y 229.
- Anton Peset, Maria (2014): Pastoralismo y trabajo de la lana en Ibiza. Una aproximación etnográfica. En C. Alfaro, M. Tellenbach y J. Ortiz (eds): *Production and Trade of Textiles and Dyes in the Roman Empire and Neighbouring Regions*. Purpureae Vestes IV. Actas del IV *Symposium* Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo. (Valencia, 5-6 noviembre, 2010). Universitat de Valencia. Valencia, pp. 97-108.
- Costa Ribas, Benjamí (2014): El procés d'integració d' 'Ybošim a l'Imperi Romà: qüestions jurídiques i polítiques. II. La municipalització. *Fites* n° 14, pp. 9-28.
- Costa Ribas, Benjamí i Fernández Gómez, Jordi H. (2014): El concepto del Museo Puig des Molins. En Isabel Izquierdo (Coord.): *Making of... La reapertura del Museo Puig des Molins, Ibiza*. Catálogo de publicaciones del Ministerio de Cultura, Educación y Deporte. Secretaria de Estado de Educación, Formación Profesional y Universidades. Madrid, pp. 35-47 (Edició en PDF)
- Costa Ribas, Benjamí i Fernández Gómez, Jordi H. (2014): Investigación y tratamiento de las colecciones. En Isabel Izquierdo (Coord.): *Making of... La reapertura del Museo Puig des Molins, Ibiza*. Catálogo de publicaciones del Ministerio de Cultura, Educación y Deporte. Secretaria de Estado de Educación, Formación Profesional y Universidades. Madrid, pp. 72-82. (Edició en PDF)
- Costa Ribas, Benjamí i Fernández Gómez, Jordi H. (2014): *El día después de la inauguración...¿y ahora, qué?.* En Isabel Izquierdo (Coord.): *Making of... La reapertura del Museo Puig des Molins, Ibiza*. Catálogo de publicaciones del Ministerio de Cultura, Educación y Deporte. Secretaria de Estado de Educación, Formación Profesional y Universidades. Madrid, pp. 150-163. (Edició en PDF)
- Costa Ribas, Benjamí i Fernández Gómez, Jordi H. (2015): Nous amulets d'argent amb iconografia egípcia i representant l'ull trobats a l'illa d'Eivissa. *Ex Aegypto lux et sapientia*. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa. (*Nova Studia Aegyptiaca* IX). N. Castellano, M. Mascort, C. Piedrafita i J. Vivó (Coords). Universitat de Barcelona. Societat Catalana d'Egiptologia. Barcelona, pp. 193-202.
- Fernández, Jordi H. (2014): Informació del MAEF, Memoria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera durant l'any 2013. *Fites* n° 14, pp. 66-81.
- Fernández, Jordi H.; Costa, Benjamí i Mezquida, Ana (2014): Colgantes de pasta vítrea en forma de cabeza negroide. Fenicios e púnicos, por terra e mar. Actas do VI *Congresso Internacional de Estudos Fenícios e Púnicos* (25 de setembro–1 de outubro de 2005). Ana Margarida Arruda (Ed). Volume 2. Centro de Arqueologia de Universidade de Lisboa. Estudos&Memorias, 6. Lisboa, pp. 1182-1189.
- Fernández, Jordi H.; López-Grande, María J.; Velázquez, Francisca i Mezquida, Ana (2015): Un amuleto de tipología egipcia con inscripción púnica procedente de Ibiza. *Ex Aegypto lux et sapientia*. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa. (*Nova Studia Aegyptiaca* IX). N. Castellano, M. Mascort, C. Piedrafita i J. Vivó (Coords). Universitat de Barcelona. Societat Catalana d'Egiptologia. Barcelona, pp. 253-262.

Assistents als Tallers en família, activitat organitzada en col·laboració amb l'AAMAEF

- Fernández Berenguer, Laia i Jiménez Barrero, Helena (2014): Los almacenes del Museo Monográfico Puig des Molins: la importancia de la Conservación Preventiva. I. Aspectos generales. *Fites* nº 14, pp. 46-54.
- Marín Ceballos, Mª Cruz; Belén Deamos, María; Jiménez Flores, Ana M^a; Fernández Gómez, Jorge H.; Mezquida Orti, Ana M. i Horn, Frédéric (2014): Los pebeteros en forma de cabeza femenina de la cueva-santuario de es Culleram (Ibiza). En M.C. Marín Ceballos i A.M. Jiménez Flóres (Coord.): *Imagen y Culto en la Iberia prerromana II: Nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal Monografías XVIII. Universidad de Sevilla. Sevilla, pp. 85-114.
- Marín Ceballos, M^a. Cruz; Jiménez Flores, Ana M^a.; Belén Deamos, María; Fernández Gómez, Jorge H.; Mezquida Ortí, Ana M^a. El tocado en las figuras de terracota acampanadas de la cueva-santuario de Es Culleram (Ibiza)", en *Tiaras, diademas y tocados en las Culturas del Mediterráneo Antiguo: Simbolismo y Tecnología*, Monografías del SEMA III, (Seminario de estudios de la mujer en la Antigüedad, Universidad de Valencia, 11-12 de noviembre de 2011). Valencia, 2014, pp. 115-132.
- Marlasca Martín, Ricard; Costa, Benjamí i Fernández, Jordi. H. (2014): La malacofauna marina del poblado de la Edad del Bronce des Cap de Barbaria II (Formentera, Islas Baleares) II Reunión Científica de Arqueomalacología de la Península Ibérica, (Barcelona, mayo 2011). *Archaeofauna*, 23, pp. 193-204.
- Martínez García, M. Julia (2014): El entorno agropastoril del Pou des Lleó (Sant Carles de Peralta, Ibiza) y su riqueza actual en plantas tintóreas. En C. Alfaro, M. Tellenbach y J. Ortiz (eds): *Production and Trade of Textiles and Dyes in the Roman Empire and Neighbouring Regions. Purpureae Vestes IV*. Actas del IV *Symposium* Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo. (Valencia, 5-6 noviembre, 2010). Universitat de Valencia. Valencia, pp. 211-226.
- Mezquida, Ana; Fernández, Jordi H. i Costa, Benjamí (2014): Una fosa de cremación de la necrópolis del Puig des Molins d'Eivissa. Fenicios e púnicos, por terra e mar. Actas do VI *Congresso Internacional de Estudos Fenícios e Púnicos* (25 de setembre-1 de octubre de 2005). Universidade de Lisboa. Ana Margarida Arruda (Edt). Volume 2. Centro de Arqueologia de Universidade de Lisboa. Estudos&Memorias, 6. Lisboa, 2014, pp. 1182-1189.
- Mezquida Orti, Carmen i Jiménez Barrero, Helena (2014): Los cuentacuentos históricos en la labor didáctica del MAEF. *Fites* nº 14, pp. 55-58.

COL-LABORACIÓ AMB L'ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MAEF

El Museu, com és habitual, va col·laborar en les diferents activitats programades per l'Associació d'Amics com els Tallers en família, la Setmana Santa al Museu, els Tallers d'Arqueologia d'Estiu, el Viatge cultural de l'Associació o l'edició de la Revista Fites.

EIVISSA TEMPORAL. MICHAEL EVERITT I L'EIVISSA DE FA SEIXANTA ANYS

Helena Jiménez Barrero

Les exposicions temporals tenen l'encant efímer d'atrapar un determinat moment en un espai temporal limitat, marcat sempre per una data de caducitat. Passat aquest breu temps es dilueixen deixant el camí buit a noves temàtiques, a altres artistes, a nous muntatges. Transcorregut el seu cicle només queda d'elles el record més o menys intens que van deixar en la nostra memòria. En el cas de l'exposició que ens ocupa, aquesta sensació es torna encara més intensa, com tractar d'atrapar un determinat moment de la història d'Eivissa, l'estiu de 1954, en una sèrie de fotografies que únicament podrem veure durant uns mesos.

La temporalitat s'accentua i ens recorda que el temps passa, s'accelera i tot canvia. Eivissa ha canviat, ja no és aquella Eivissa en blanc i negre que tant va agradar a Everitt i a la seva família. Podem reconèixer edificis, llocs emblemàtics o fins i tot algun dels rostres que es van deixar fotografiar, però resulta encara més cridaner tot allò que ja no està i que segurament tampoc podrà recuperar-se. Tindrem aquesta sensació durant uns mesos, mirarem els rostres, la indumentària congelada en el temps, els traçats dels vells carrers sense asfaltar i després nosaltres també passarem, ens accelerarem i canviarem. Potser dins de seixanta anys, tampoc nosaltres siguem capaços de reconèixer-nos.

Michael Everitt va néixer a la ciutat de Norwich, capital del comtat anglès de Norfolk, l'any 1933. Des de ben jove va mostrar la seva inclinació cap a les arts: dibuix, fotografia, escultura i, sobretot, l'arquitectura.

Es va formar com a arquitecte a la Universitat de Leicester, a les Midlands orientals. En la seva obra destaca el disseny de l'antic bloc de pacients ambulatoris i la seva sala principal a l'Antic Hospital de Norfolk i Norwich, a Norwich (1974). El 1981 va incorporar-se definitivament com a soci a la companyia Fielden & Mawson, per a la que treballava des dels seus inicis, desenvolupant allà tota la seva carrera professional.

*Muntatge de l'exposició temporal Michael Everitt
i l'Eivissa de fa seixanta anys*

L'any 1967, quan ambdós treballaven en la construcció de la Universitat d'East Anglia (Norwich) es va casar amb la Sra. Bridgid Everitt (1938), graduada en Geografia, qui aleshores exercia de geòloga i posteriorment va dedicar-se a l'ensenyament. Tingueren dos fills i una filla. La Sra. Everitt continua habitant la residència familiar a Norwich.

El Sr. Everitt va ser una persona amb una profunda vocació de servei a la seva comunitat. Va pertànyer a diferents organitzacions culturals i cíviques. Entre elles la fundació d'art de l'hospital universitari de Norfolk i Norwich. Tanmateix, va ser membre de la Norfolk Contemporary Art Society. Dins d'aquesta, l'any 1988, va promoure la creació d'un Architecture Group. Un dels objectius d'aquest era encoratjar els promotors immobiliaris per tal d'incorporar l'escultura en edificis nous. També va buscar establir vincles entre patrocinadors i artistes potencials.

Pagesa a un carrer de Sant Antoni de Portmany

Dos homes fumant al porxo de l'Església de Sant Antoni de Portmany

Grup de dones sortint de missa a l'Església de Sant Antoni de Portmany

Entre les afeccions en les que el Sr. Everitt va destacar des de la seva joventut estan el dibuix i la fotografia. La seva qualitat com a fotògraf amateur queda ben palesada en el reportatge fotogràfic d'un viatge a Eivissa, que va realitzar en companyia dels seus pares i la seva germana l'any 1954, quan comptava 21 anys i encara estava completant els seus estudis a Leicester. Arribaren des de Barcelona en el correu que feia escala a Palma i es van allotjar a l'Hotel Bahia de Sant Antoni, de l'interior del qual va realitzar-ne alguns dibuixos. Les vuitanta instantànies del paisatge urbà i humà d'Eivissa i Sant Antoni que va obtenir amb la seva càmera constitueixen avui, seixanta-un anys després, una crònica viva d'una Eivissa que ja ha desaparegut i que ja només resta en la memòria d'aquells que encara la coneguèren i poden recordar-la.

Una selecció de vuit d'aquestes fotografies varen ser presentades a l'Annual Exhibition 1954 del Leicester Camera Club. Tanmateix, tres d'aquestes instantànies foren també exhibides en la Photographic Exhibition de la Scottish YMCA's, que va tenir lloc el 1955 a Paisley, poble situat al sud-oest d'Escòcia, a pocs quilòmetres de Glasgow. El mateix any, dos de les fotos s'exhibiren al concurs de primavera del Lincoln Camera Club. Encara, l'any 1956, dues foren penjades al plafó de l'YMCA de l'exposició fotogràfica anual de Leicester & Leicestershire, obtenint una d'elles un àccedit. Una d'elles també va obtenir una menció honorífica a la 7a Exposició Anual de l'YMCA Camera Club.

Abans de la seva mort l'any 2005, Michael Everitt va fer donació completament desinteressada de les seves fotografies sobre Eivissa al MAEF. També va

donar documents relatius a l'Associació Thorpe Hamlet (des de 1976 Associació de Veïns de Thorpe Hamlet) 1970-1994, i del Comitè de Direcció del Centre la Comunitat de Crome, Thorpe Hamlet, 1974-1976, al Comitè d'Arxius de Norfolk.

El gener de 2009 es va col·locar un monòlit a la seva memòria, a l'exterior de l'entrada als blocs central i oriental de l'hospital de Norfolk i Norwich. Aquest monument, obra de Teucer Wilson, porta una inscripció que diu que ha estat dedicat a l'obra de Michael Everitt que va ajudar a portar l'art en l'àmbit hospitalari comissionat pel Projecte d'Art de l'Hospital.

INFORMACIÓ de l'AAMAEF

Helena Jiménez Barrero

Fent feina arqueològica als voltants de la casa pagesa de es Porxet

Les activitats orientades al públic infantil i juvenil són una de les seccions que més defineix a l'AAMAEF dins del nostre programa cultural. És veritat que treballar per i amb als nens és una tasca fàcil, tremendament enriquidora i que proporciona gran quantitat d'entranyables i divertits moments. Per això quan ens referim als Tallers d'Arqueologia d'Estiu, al Taller Arqueologia Experimental que es duu a terme coincidint amb la Setmana Santa, o als tallers familiars organitzats sota l'epígraf del Museu en Família, sentim sempre la temptació de deixar-nos portar per la màgia i l'entreteniment que tots ells comporten per a nosaltres. Però no és menys cert que; deixant a un costat els beneficis emocionals que ens proporcionen, totes aquestes activitats suposen un gran esforç.

Esforç per part dels monitors i organitzadors de cadascun dels esdeveniments destinats al públic infantil, tractant sempre d'actualitzar i adequar nous continguts als interessos d'un públic que creix cada any en diversos aspectes i necessitats, es tracta d'un públic actiu i participatiu, que demana cada vegada més activitats noves i diverses, i fins i tot va un pas més enllà, demandant que s'adaptin a gustos i interessos cada cop més curiosos i específics. És per això, que tractem d'actualitzar i afegir cada

any nous materials i tècniques, que ajudin a reforçar tota la sèrie de coneixements arqueològics o històrics que suposen el veritable motiu de totes aquestes activitats.

Aquesta és la raó per la qual molts dels nostres tallers i activitats giren al voltant d'elements que els nens puguin manipular i sentir, tal com ho havien fet en l'antiguitat. Perquè pot resultar divertit acolorir un dibuix que representa un mosaic, però molt més didàctic i enriquidor per a ells resulta seleccionar les seves pròpies tesselles, adequar-les al disseny que vulguin realitzar dins de les diferents modalitats (pasta vítria, taulell, còdols, ceràmica etc.), retallar-les, col·locar-les, jugar amb els colors i finalment fixar-les sobre un suport i cobrir-les de morter, per realitzar, en un parell de matins, un autèntic mosaic fabricat per ells i emprant les tècniques tradicionals per a la seva manufactura.

Tot això suposa també un gran esforç a nivell econòmic i d'organització i és per aquest motiu perquè un any més volem donar les gràcies des d'aquestes pàgines a aquells que són directament responsables, donant la cara dia a dia: Carmen Mezquida, Juanjo Marí Casanova i Charo Jiménez Botija, com a la resta del personal i membres de l'Associació involucrats d'una o una altra forma (fins a l'última

El pa té millor gust quan l'has fet tot sol

La feina d'arqueòleg és molt dura

Netejant els fragments de ceràmica amb cura

fotocòpia és important!) en la posada en marxa de totes aquestes activitats segueixi sent un dels nostres principals motius de satisfacció.

El Taller d'Arqueologia d'Estiu

En aquesta ocasió es van realitzar onze setmanes d'activitats des del 23 de juny fins al 5 de setembre, organitzades com sempre per grups d'edats, adaptant

d'aquesta manera els continguts del taller als nivells dels assistents (de 5 a 7 anys, de 8 a 11 i de 12 a 16 anys). El major nombre de setmanes, es destina a la franja d'edat que més demanda aquest taller, els petits d'entre 8 i 11 anys, que van omplir vuit de les setmanes, davant les dues destinades als més petits i una única setmana, la del 7 a l'11 de juliol, pels més grans.

Com venim repetint al llarg dels anys, més o menys d'ençà que es realitzen aquests tallers d'estiu, es tracta d'una forma molt especial de donar a conèixer els mètodes i tècniques emprats per arqueòlegs i historiadors per tractar d'entendre els de vegades complexos processos històrics. A més, tenim la sort de poder realitzar tota aquesta sèrie d'activitats en un marc històric incomparable, la necròpolis del Puig des Molins, en unes dependències especialment destinades i condicionades per a ells, a la casa pagesa d'es Porxet, on poden excavar diferents tipus d'enterraments simulats (inhumacions, cremacions, enterraments dins i fora de les càmeres dels hipogeu, reutilitzacions de les mateixes, etc.). Però, perquè aquestes activitats no es converteixin únicament en nocions inconnexes, es tracta de potenciar el coneixement de la necròpolis dins d'un context històric i arqueològic més ampli, connectant-la amb visites a altres punts menys coneguts de la pròpia necròpolis (com l'Alqueria islàmica, els hipogeu de la Mula, i algunes de les instal·lacions internes del propi Museu, com el taller de restauració, els magatzems i les sales d'exposició), i punts estratègics de l'actual ciutat d'Eivissa que en el passat van tenir molt a veure amb l'evolució de la necròpolis en diferents moments de la seva història (les muralles renaixentistes, el centre d'interpretació de Madina Yabisa, la casa de la Cúria, el centre d'interpretació del jaciment de sa Capelleta, etc.)

El Museu en Família

En el 2014, les activitats destinades a les famílies van tenir lloc entre els mesos de febrer i desembre. Aquests tallers, orientats a nens i nenes d'entre els 6 i els 12 anys, acompanyats pels seus pares, oncles o avis, són una forma amena i divertida d'aproximar-se a la història des d'un punt de vista diferent, ja que sempre es tracta de posar en pràctica diferents tècniques artístiques per aprendre i passar una bona estona en família. El cicle de tallers d'aquest any va

Taller del Museu en Família “Passejant entre dinosaures”; els assistents en plena feina i dues de les activitats proposades; realitzar els seus propis fòssils i un diorama del món Juràssic

incloure els jeroglífics egipcis, la màgia en l'Antiguitat, els estels, els mites grecs (el fil d'Ariadna), les salines d'Eivissa, la vida quotidiana dels nens romans, la ciutat d'Eivissa en època medieval i la celebració del Nadal en els diferents llocs del món. Les activitats realitzades en companyia de les famílies van ser, des de fabricar el seu propi cercador-projector d'estels, fins a adorns “Diy” per penjar a l'arbre de Nadal.

Taller d'Arqueologia experimental

Aprofitant l'oportunitat que suposa comptar amb una setmana de vacances per Setmana Santa, en aquesta ocasió els petits exploradors van poder apropar-se a la fascinant Mesopotàmia. Entre els dies 21 i 25 d'abril, un màxim de 24 alumnes es van donar cita a la casa pagesa d'es Porxet, per aprendre de primera mà quins varen ser els pobles i quines les cultures que van habitar el Creixent Fèrtil, com era la vida quotidiana a les ciutats estat, quins van ser els principals descobriments que es van dur a terme (tabletes, segells, rodes, i molts més) i com algunes de les professions més actuals tenen el seu origen en l'Antiga Mesopotàmia (astrònoms, endevins, metges, matemàtics, comerciants i fins i tot funcionaris).

Sopar romà

El 5 de juny, aprofitant la bona temperatura i el marc incomparable que suposa comptar amb les instal·lacions de la casa pagesa d'es Porxet, l'AAMAEEF, va organitzar un sopar-degustació de cuina romana. Era la primera vegada que es realitzava en aquest escenari particular, a l'aire lliure i amb

unes meravelloses vistes del recinte emmurallat de Dalt Vila. Per a això es van engalanar els voltants de la casa amb elements decoratius típicament romans (incloent pintures murals, reproduccions de vaixel·la d'època, pebeters, garlandes de flors i fruites, i fins i tot els voluntaris involucrats anaven abillats a la moda típicament romana). Es va servir una selecció de plats típics extrets del repertori de cuina d'Apici. Marc Gavi Apici va ser un gran amant de la cuina que va viure al segle I dC., en època dels emperadors August i Tiberi, i a qui es considera l'autor de *De re coquinaria*, que constitueix una de les principals fonts literàries per conèixer la gastronomia al món romà.

Apici era un personatge molt conegut a Roma per les seves excentricitats i per ser posseïdor d'una enorme fortuna personal que va anar dilapidant en el seu afany de provar quants aliments exòtics i refinats podia aconseguir. A més, a la seva cuina s'elaboraven complicades receptes, algunes atribuïdes a ell i moltes altres importades de tot l'Imperi, es diu que van ser aquestes excentricitats, com el *foie gras* obtingut del fetge d'oques alimentades amb figues, les que varen acabar per arruïnar-lo completament, abocant-lo a un suposat suïcidi.

Sense arribar a tals extrems, els assistents al sopar van poder degustar alguns dels seus famosos plats, això sí, adaptats als gustos actuals, ja que molts dels condiments i sabors que tan ben s'adaptaven al gust romà, serien de molt difícil gaudi en l'actualitat.

D'altra banda, el sopar va ser amenitzat per una ballarina especialitzada en danses orientals, Mariam Fara, que va adaptar algunes de les peces del seu repertori a la temàtica del sopar.

Uzbekistan, un país de contrastos. Foto Pere Vilàs Gil

UZBEKISTAN

El 2014, un nombrós grup de socis de l'AA-MAEF, va realitzar un dels viatges més originals i emocionants que podem recordar, a Uzbekistan, una jove república independent de l'Unió Soviètica des de l'any 1991 i una de les regions més exòtiques de l'anomenada Ruta de la Seda a Àsia Central. Actualment és una zona relativament tranquil·la, de majoria musulmana sunnita i l'economia de la qual es basa principalment en la producció agrícola i en l'extracció de recursos naturals del subsòl. És, a més, un tradicional productor de cotó, encara que en temps més recents, el gas natural juntament amb l'exportació de metalls preciosos com l'or, l'urani i altres minerals de gran valor tecnològic, s'han convertit en una de les seves principals fonts de divises.

Però, el simple esment de Samarcanda evoca a la nostra memòria la seva antiga esplendor i ens vénen al capdavant les llargues caravanes de camells carregades de mercaderies exòtiques en el seu lent peregrinar a través del desert.

La Ruta de la Seda, establerta com a connector natural entre Orient i Occident, va ésser en realitat una xarxa de rutes comercials organitzades a partir del rendible negoci de la seda xinesa ja des del segle I aC. Els seus tentacles s'estenien al llarg del continent asiàtic, connectant Xina amb Mongòlia, l'Índia, Pèrsia, Aràbia, Síria, Turquia, Europa i Àfrica. Les seves diverses rutes, començaven a la ciutat de

Chang'an (actualment Xi'an) a Xina, passant per Karakorum (Mongòlia), Khunjerab (pas natural entre Xina i Pakistan), Susa (Pèrsia), la Vall de Fergana (Tadjikistan), la susdita Samarcanda, Taxila (Pakistan), Antioquia (Síria), Alexandria (Egipte), Kazán (Rússia) i ja a les portes d'Europa, l'antiga Constantinopla (Istanbul, Turquia).

El nom pel qual la coneixem en l'actualitat va ser creat pel geògraf Ferdinand Freiherr von Richthofen, l'any 1877, quan l'introduïu dins de la seva obra *Velles i noves aproximacions a la Ruta de la Seda*. Deu el seu nom a la mercaderia més exòtica que circulava per ella, la seda, l'elaboració de la qual era un secret en mans de Xina. Les dones de l'aristocràcia romana s'havien convertit en grans aficionades d'aquest teixit, després de conèixer-ho mitjançant el poble part, el qual comerciava amb ella activament. Però, eren molts altres els productes que transitaven aquestes rutes i molts més els que es van anar sumant al llarg dels segles, adaptant-se als gustos i a les demandes dels consumidors europeus. Així, la ruta assortia Occident de pedres precioses (diamants de Golconda, robins de Birmània, jade de la Xina, o perles del golf Pèrsic), metalls, teixits de llana i lli, ambre, coral, ivori, laca, espècies, paper, pólvora, porcellana, vidre i altres materials manufacturats, etc.

Però, ja fins i tot abans que Xina obrís les seves fronteres al comerç i que les caravanes comencessin a viatjar per la Ruta de la Seda, Alexandre Magne havia fundat importants ciutats en aquesta àrea. Després arribarien els huns i els turcs, i amb ells la nova religió islàmica i començaria la construcció de mesquites i madrasses a les antigues ciutats de Samarcanda, Bukhara i Khiva, moltes d'elles destruïdes a mans dels mongols durant la invasió de Gengis Khan. El seu descendent Tamerlán, per contra, es va emprar a fons en la reconstrucció les ciutats danyades, fent servir per a això la mà d'obra esclava procedent de presoners molts dels quals van ser capturats durant el conflicte. A més Tamerlá va conquerir Pèrsia, va capturar Bagdad i va dirigir expedicions a Anatòlia i l'Índia. La major part de les construccions conservades en l'actual Samarcanda daten del seu regnat i del seu nét Ulugbek, interes-

Mesquita Bobo-Hauz (Bukhara). Foto: Pere Vilàs Gil

sat per l'astronomia i les matemàtiques, i responsable directe de la construcció d'un centre científic a la ciutat. Va ser una època de gran desenvolupament cultural per a tota l'àrea, que es va reflectir en importants obres literàries i avanços científics.

Tamerlà va tractar d'estendre ponts a Occident, com en el cas de Castella, on un dels seus ambaixadors, anomenat Mohamad Alcaxi, va ser enviat com a portador d'una missiva en la qual es descrivia la victòria dels mongols sobre el sultà Bayaceto prop d'Ankara, el 28 de juliol de 1402, a la cort d'Enrique III de Castella. El 21 de maig de 1403 una nau deixava anar amarres al Port de Santa Maria. Encapçalada pel madrileny Rui González de Clavijo, s'envià una ambaixada amb la qual el rei castellà volia presentar els seus respectes al gran Khan Timur, senyor dels mongols i emperador de Samarcanda.

González de Clavijo va creuar tot el Mediterrani fins a la Constantinopla bizantina, de fet el 5 de juny de 1403, el vaixell en el qual viatjava González de Clavijo entra al port d'Eivissa, d'on es dirigeix cap Còrsega i Sardenya i després de creuar el Mediterrani Occidental i costejant la riba sud del Mar Negre fins a Trebisonda, sortejant els dominis del sultà turc, es va endinsar a Pèrsia, i travessant el Indukush va arribar a la mítica capital de l'Imperi Timúrida, Samarcanda. Un viatge que li va dur, a ell i a la seva comitiva, tres anys entre l'anada i la tornada.

Al segle XIX tota la zona va quedar integrada en el Turquestà rus i des de l'any 1924 va passar a ser una de les repúbliques de la desapareguda Unió Soviètica, que juntament amb les veïnes Kazakhstan, Kirgizistan, Tadzkhikistan i Turkmenistan, formaven la denominada Àsia Central Soviètica.

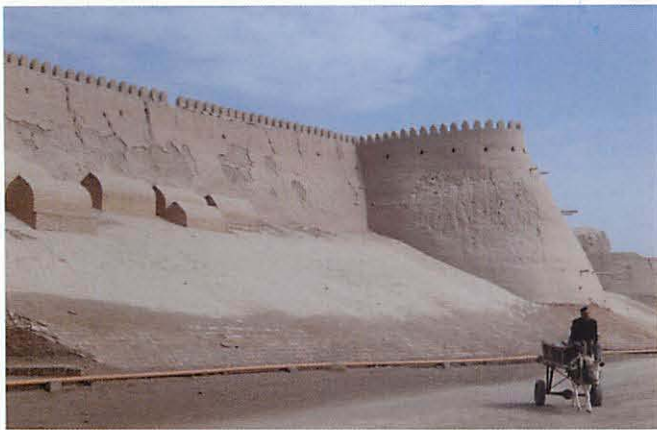

Palau Ak-Saray (Shahrizabz). Foto: Pere Vilàs Gil

L'itinerari del viatge va incloure la visita a Taixkent, actual capital d'Uzbekistan, on es pot visitar el complex arquitectònic d'Hasti Imam, les madrasses de Barak Kan, Kafal Sóc i Kukeldash, així com el tradicional basar Chorsu. La ciutat conserva, a més, alguns dels llocs més emblemàtics i significatius del seu passat soviètic, com són la Plaça de la Independència, també coneguda com a Plaça de Lenin, situada al centre de la ciutat. Està envoltada d'edificis oficials com el Parlament o els Ministeris, i en ella es situen belles fonts en cascada, la Plaça de l'Opera i el Ballet i la d'Amir Temur, o el Monument del Terratrèmol (commemorant un fort moviment de terres que va produir gravíssims danys al centre històric de la ciutat i quantioses pèrdues humanes l'any 1966).

Endinsant-se a l'interior del país els nostres socis van visitar els diferents enclavaments arqueològics i històrics conservats a les ciutats de Khiva, Urgench i Bujará. També Shakhrizabs, ciutat natal de Tarmelà, on destaca el palau Ak-Saray, planejat com la més grandiosa de totes les seves construccions.

Però, el plat fort d'aquest viatge és sens dubte la ciutat de Samarcanda, la segona urbs d'Uzbekistan. La UNESCO va declarar a aquesta ciutat de 2700 anys d'antiguitat Patrimoni de la Humanitat l'any 2001, i va ser inscrita com Samarcanda - Cruïlla de cultures. A més, Samarcanda és, juntament amb Bujara, una de les dues ciutats històriques de cultura tayiko-persa a Uzbekistan. La major part de la seva població és cultural i lingüísticament tayika, malgrat que la ciutat va ser incorporada a la República Socialista Soviètica d'Uzbekistan durant el període soviètic.

*Ciudadella de Khiva.
Foto: Pere Vilàs Gil*

*Carrer dedicat a González de Clavijo (Samarcanda).
Foto: Pere Vilàs Gil*

Samarcanda és una de les ciutats més antigues del món encara habitades. Atesa la seva ubicació, va ser centre comercial gràcies a la seva inclusió a la Ruta de la Seda. Va arribar a ser una de les ciutats més grans d'Àsia Central. Prop de l'actual Samarcanda es troba el lloc arqueològic d'Afrasiab, ciutat precursora de Samarcanda que va ser fundada al segle VII aC.

Samarcanda va ser capital de la satrapia de Sogdiana sota la dinastia Aquemènida de Pèrsia, quan Alexandre Magne la va conquerir cap al 329 aC, tasca gens senzilla doncs es va oposar tenaçment a ser sotmesa. Sota l'Imperi Sassànida, Samarcanda va florir fins esdevenir una de les ciutats més importants de l'Imperi Persa. Encara que la regió tenia llengua iraniana, no va estar políticament unida amb Pèrsia entre els temps d'Alexandre Magne i de la conquesta musulmana de Pèrsia. Al començament del segle VIII, Samarcanda va ser sotmesa al control àrab. En temps del monarca Abbasid, s'obté el secret de la fabricació de paper a partir de la confessió de dos presoners xinesos capturats en la batalla del Tales l'any 751, la qual cosa va donar lloc a la primera fàbrica de paper al món islàmic. Aquest coneixement s'estendria després per la resta de l'àrea islàmica, i posteriorment a tota Europa.

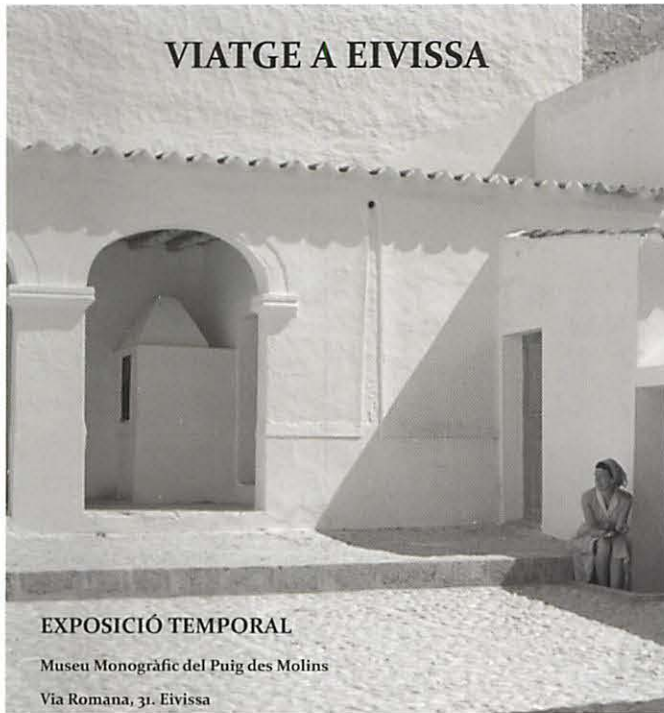
Entre els segles VI i XIII la ciutat va créixer i va ser controlada successivament per turcs de l'oest, àrabs, perses samanies, turcs qaràjanides, turcs seldjúcides, karakitay, i khorezmides, fins a ser saquejada pels mongols de Gengis Khan el 1220. Una petita part de la població va sobreviure, però va tornar a sofrir novament un altre atac mongol, aquesta vegada liderat per Khan Baraq a la recerca

de riqueses amb les quals va pagar a les seves tropes. Després de diverses dècades de penúries, la ciutat es va recuperar d'aquests desastres i el 1365 va tenir lloc una revolta contra el domini mongol.

El període timúrida (segles XIV i XV) va ser una altra època grandiosa per a la ciutat. El 1370, Tamerlà va decidir fer de Samarcanda la capital del seu imperi, que s'estenia des de l'Índia fins a Turquia. Durant 35 anys va construir una nova ciutat, poblant-la amb artesans, procedents de totes les regions que havia capturat. Tamerlà es va guanyar fama de monarca savi i generós, i Samarcanda es va convertir al centre de la regió de Transoxiana.

El 1499 els Shaybanides uzbeks es fan amb el control de la ciutat, i al segle XVI, trasllada la seva capital a Bujarà, cosa que suposarà el seu declivi. El 1868 una Samarcanda bastant vinguda a menys, va ser presa per les tropes russes, moment en què una nova i moderna zona de la ciutat comença a prendre forma seguint els estàndards arquitectònics dels nouvinguts ocupants. Samarcanda serà la nova i flamant capital de l'Óblast que porta el seu nom en el Turquestà rus i va créixer encara més en importància quan el ferrocarril Trans-Caspi va arribar fins allà l'any 1888. El 1925 es converteix en la capital de la República Socialista Soviètica d'Uzbekistan (RSSU), però en menys de cinc anys, per motius estratègics, va ser substituïda per Taskent, l'actual capital d'Uzbekistan.

Amb totes aquestes anades i vingudes, la profunda petjada de les cultures que per ella van passar ha donat lloc a un país amb una marcada empremta cultural i sociològica, ple de contrastos entre la modernitat i la tradició. Sens dubte, un viatge difícil d'oblidar.

EXPOSICIÓ TEMPORAL
AL MUSEU MONOGRÀFIC
PUIG DES MOLINS.

(Via Romana, 31 Eivissa)

Cloenda: dissabte 31 d'abril de 2016

EXPOSICIÓN TEMPORAL
EN EL MUSEO MONOGRÁFICO
PUIG DES MOLINS.

(Via Romana, 31 Ibiza)

Clausura: sábado 31 de abril de 2016

Govern de les Illes Balears

Conselleria de Participació, Transparència i Cultura

PUIG DES MOLINS

museu monogràfic i necròpolis púnica

**NECRÒPOLIS DEL
PUIG DES MOLINS**

Via Romana, 31

HORARI D'ESTIU (1/4 al 30/9). De dimarts a dissabte de 10:00h a 14:00h i de 18:30h a 21:00h. Diumenge de 10:00h a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARI D'HIVERN (1/10 al 31/3). De dimarts a dissabte de 09:30h a 15:00h. Diumenge de 10:00h a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARIO DE VERANO (1/4 al 30/9). De martes a sábado de 10:00hrs. a 14:00hrs. y de 18:30hrs. a 21:00hrs. Domingo de 10:00hrs a 14:00hrs. Lunes y festivos cerrado.

HORARIO DE INVIERNO (1/10 al 31/3). De martes a sábado 09:30hrs. a 15:00hrs. Domingo de 10:00hrs. a 14:00hrs. Lunes y festivos cerrado.

SUMMER TIMETABLE (1/4 to 30/9). Tuesday to Saturday from 10:00am. to 14:00pm. and 18:30pm. to 21:00pm. Sunday from 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

WINTER TIMETABLE (1/10 to 31/3). Tuesday to Saturday from 09:30am. to 15:00pm. Sunday 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

Govern de les Illes Balears

Conselleria de Participació, Transparència i Cultura

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA